

Վ. ՀԱՄԱԶԱՍՊԵԱՆ

ՀԱՅ ԱԿԱՆԱՎՈՐ ԶՈՐԱՎԱՐ ՎԱՍԱԿ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ*)

«Երբ աչ ոսիս էի հենվում
աչ լեռն էի գեցնիմ հավասարեցնում,
Իսկ երբ ձաթ ոսիս վրա էի հենվում,
ձաթ լեռն էի գեցնիմ հավասարեցնում»

Զորորդ դարի երկրորդ կիսում, հայոց Արշակ II թագավորի և Ներսես I Մեծի հետ միասին, հայկական պետականության ամբողջման, Հայաստանի անկախութեան պահպանման, կուլտուր-լուսավորական մի շարք բարենորոգումների, շինարարական ձեռնարկումների և առանձնապես հայկական ուժեղ բանակի կազմակերպման գործում իր պատվավոր տեղն է գրավում ժամանակի մեծ զորավար, Մամիկոնյանների տան փայլուն ներկայացուցիչ, տաղանդավոր սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը:

Մոտ հազար վեց հարյուր տարի է անցել կարճահասակ հսկայի ժամանակներից, բայց դարերի խորքից դեռ մեծ թարմութեամբ լավում է Հայկական դեպերին դեպի մարտը կանչող նրա խրոխտ, առնական ձայնը, և երևում են օտար նվաճողների դեմ նրա կատարած սխրագործություններն ու դյուցազնական գործերը:

Վասակ Մամիկոնյանը հեռացել էր Տիրան թագավորի պալատից, կտրվել հայոց աշխարհի քաղաքական կյանքից և փակվել հայրենի Տայոց լեռնաշխարհում, երբ նրան արքունիք է հրավիրում և հայոց զորքերի սպարապետությունը հանձնում Արշակ II թագավորը:

Տաղանդաւոր զորավարը, որ զայակն էր եղել Արշակի և երկար տարիներ սիրել, փայտիայել ու գասախարակել էր նրան, չի մերժում իր սիրելի պատանու առաջարկը

և մեծ սիրով ընդունում է սպարապետությունը:

Վասակը Մամիկոնյանների տոհմի ամենաականավոր ներկայացուցիչն էր և ժամանակի մեծ զորավարը. նրա կարճահասակ, բայց ամուր իրանում մարմնացած էին քաջութեան, անվնեհրութեան, խիզախութեան, անձնագոհութեան բոլոր հատկությունները:

«Առյուծասիրտ, քաջ, երկաթաբաղուկ, աներկյուղ, քաջանուն, բարձրահամբավ և հմուտ իր գործին», — այսպես էր հայտնի տաղանդավոր զորավարն իր ժամանակի բոլոր մեծ ու փոքր մարդկանց, հայերին ու հարևան ժողովուրդներին, բարեկամներին ու թշնամիներին:

Նրա համբավը հասել էր շատ ու շատ հեռավոր երկրներ: Նրա զինքի ուժը տեսել էին օտարների շատ հրսսակախմբեր և նրա սրի տակ ծունկի էին կիկել կամ իրենց գլուխը դրել շատ անվանի զորավարներ: Նա պատկանում էր հայ զորավարների այն պլեադային, որոնք իրենց ողջ կյանքը անց էին կացրել հայրենիքի, ժողովրդի անկախութեան համար մղած հաղթական պատերազմներում, որոնք հաճախ փոքրիկ, բայց միասնական, միաձույլ, հաղթութեան մեծ հավատով տոգորված զորախմբերով նկատվել էին դերազանց ուժերով հարձակվող թշնամու բանակներին վրա, ջախջախել և խայտառակ պարտության մատնել նրանց:

Նա արժին էր հայոց լեռներին, և այդ

*) Ընկ. Վ. Համազասպանի այս աշխատությունը ղեակղվում է ժողովածույում — որպես Վասակ Մամիկոնյանի կյանքի և գործունեության հանրամատչելի նկարագիր:

համարձակ արժվին Արշակ II առաջարկում է հայոց լեռնաշխարհի ամենից բարձր գաղաթը, որպեսզի նա կարողանա այնտեղից հսկել, տիրություն սնել հայ աշխարհի սահմաններին և ապահովել հայ ժողովրդի խաղաղ կյանքը:

Վասակ Մամիկոնյանը ծնվել է չորրորդ դարի սկզբներին (309—311 թ. թ.) Տայոց գաւառի էրախանի բերդ-դղյակում: Փոքրիկ, բայց աշխուժ, չարածճի Վասակը Վաչե սպարապետի կնոջ՝ իր տատիկի, միակ սիրելի թոռնիկն էր:—Նա հաճախ տատիկից լսում էր հետաքրքիր պատմություններ հայ դյուցազների, թագավորների և զորալուրների սխրագործությունների ու նրանց դյուցազնական գործերի մասին:

Հաճախ նա ստիպում էր տատիկին կրկնել Հայկի ու Բելի, «Տոբ անգեղի» պատմությունները, որոնցից առաջինն՝ իր անկախ սողի, իսկ եկրորդը՝ իր քաջությամբ ու ուժով շատ էին դուր եկել նրան:

Վասակը մանուկ հասակից ստանում է զինվորական դաստիարակություն: Նրա պապը՝ Վաչե սպարապետը և Արտավազդը, անձամբ զբաղվում էին Վասակի դաստիարակությամբ:

Փոքրիկ Վասակի մեջ նրանք դեռ նրա մանկության շրջանում տեսնում էին այն ամենը—ուժ, համարձակություն, ճարպկություն, ինքնուրույնություն,—որոնք հարկավոր էին հայոց ապագա սպարապետին և աշխատում էին նրա դաստիարակությունը տանել այն ուղղությամբ, որպեսզի Վասակը կարող ուժ լինի Մամիկոնյանների տոհմին ժառանգաբար անցնող սպարապետության պաշտոնի համար:

Կարճահասակ, բայց ուժի և կրքովի տեր Վասակը դեռ պատանի հասակից սկսում է վաղից ընկերական շրջանում խելացի դատողությամբ, կազմակերպչական շնորհքով, նետաձգության, սրամարտության, վաղբի, թուխքի, պարսանդախաղի մեջ: Ընկերների կողմից սովորաբար նա էր ղեկավար ընտրվում, երբ խաղեր և մանկական արշավանքներ էին կազմակերպվում Դաստակերտում և նա մեծ շնորհք էր ցուցաբերում ամբողջ խաղի կամ արշավանքի ժամանակ:

Վասակն իր մանկությունն ու պատանեկությունը անց է կացնում հայրենի լեռնաշխարհում: Նա անհուն սիրով սիրում էր իր հորազատ երկիրը, նրա բարձր լեռները մերկ ու պիրկ սեպածե գագաթներով, խոր ու սլորուն ձորերը՝ ահուլի ու սարսափ տարածող մեծ-մեծ ժայտերով, հայրենի երկրի գետերն իրենց վաակներով, թավուտ անտառները մեծ ու փոքր բացատներով, շրջանաձև պար բունած սարերն՝ իրար սեղմված սարահարթերով, աղբյուրներն՝ իրենց պաղ ու զուլալ ջրերով, սարահարթերից վազող առվակները՝ մեղծ խոխոջյունով, լայնածավալ գաշտերը, արոտներն ու մարգագետինները, տանձի, խնձորի, թզի ալիները, գեղեցիկ սպարտեզները, լեռներում, ձորերում, գաշտերում ու անտառներում աշխատող հայ շինականին, նրա երկրի սահմաններում վեր խոյացող բերդերի պարխազներում պահապան կանգնած քաջ զինվորներին, լեռներից ու բարձունքներից փունջ կազմած հեքյաթային հայոց աշխարհի ամբողջ ժողովրդին:

Նա սիրում էր լեռնցու պարը, գաշտեցու հորովելը, հովվի սրինդը, աղատություն ու ըմբոստություն ներշնչող հայկական ռազմերգերը:

Փոքր հասակից նա շատ էր լսել ահավոր ու սարսափելի պատմություններ՝ այդ գեղեցիկ աշխարհում դարեր շարունակ առատությամբ հոսած արյան գետերի մասին: Դրսի թշնամիներին՝ թալանչի հոռմեացիներին ավազակային լեղեռնների, նրանց կատարած հարձակումների, ավերածությունների, գաղանությունների, Լուկուլլոսի, Պոմպեոսի, Կրասոսի, Հուոմի այդ սյուների արշավանքների, Տիգրան մեծի ու Միհրդատ Պոնտացու կազմակերպած զիմազրության, հաջող պարտիզանական կռիվների, և Հայ Արտավազ թագավորի կազմակերպած թատերահանդեսի մասին, երբ Յասովը՝ դեն գնելով Պենթեոսի զիմակը, խլում է ռազմադաշտից նոր բերած հոռմեական զուգորավար Կրասոսի գլուխը, և արտասանում

Մենք բերում ենք լեռներից
Մեր տունը՝ նոր սպանած
Գաղանը, բախտավոր մի որս:

«Կրասոսի նման պետք է գլխատվեր նաև շուն Անտոնիոսը, հաճախ զրույցի ժամանակ սեղմելով բռունցքը՝ բացականչում էր Վասակը, այն Անտոնիոսը, որը խայտառակօված արևելյան արշավանքից, խարեությամբ և ստոր միջոցներով, սրիկայաբար իր մոտ կանչելով Արտավազդին, կալանավորում է նրան և լիտիաբար, որպես հաղթանակի ապացույց՝ ընծայում է իր սիրելի Կրասոսարային»:

«Հոռմեական և պարսկական բոլոր զորավարներն ու կայսրները խարեբաներ, թալանչիներ, գաղաններ ու ավազակներ են» ասում էր իր ընկերներին Վասակը:

«Արշավանքներ, ավերածություններ, գաղանություններ ու արյունհեղություններ— սրանք են կոչվում հոռմեական և պարսկական բարբարոս զորաբանակների դարերի գործը: Այդ գաղաններն ու մարգակներն էին, որ դարեր շարունակ քանդում ու ավերում էին մեր հեքյաթային աշխարհը, նրա գեղեցիկ քաղաքներն ու տաճարները, գաստակերտները, խաղաղ գյուղերն ու ավանները: Նրանք թալանում, կողոպտում էին հայ շինականին, գերում և առևանգում մեր գեղեցիկ հարսներին ու աղջիկներին, քույրերին ու մայրերին, աքսորում ու գլխատում մեր անվանի զորավարներին ու թագավորներին, կրոնիկի տակ առնում մեր ամբողջ երկիրը և հոռմեական «հեծյալներին» քմահաճությամբ թողնում:

Ներկա Դիոկղեաթանոսները, Կոստանդները, Վարազ-Շապուհները և Յովհնոսները նույն ստոր սրիկաներն են, ինչ որ կոչվում են իրենց նախնիներ՝ Պոմպեոսները, Կրասոսները, Օկտավիանոսներն ու ուրիշները: Նրանք խարում են և բարեկամ ձևանում, երբ դու ուժեղ ես, հարձակվում և չեն խնայում քեզ, երբ դու քնած ես:

Նրանց ոչ մեկին չպետք է հավատարմորեն պետք է վստահել, հենց որ նրանք երևան, իսկ վստահելու համար հարկավոր է ուժեղ զինվորական ուժ և ամուր պետականություն»:

«Զինվորական ուժ» և «ամուր պետականություն» բառերը Վասակը հաճախ լսում էր սպարապետ Վաչե պապից և նույնը կրկնում իր ընկերներին:

Երիտասարդ հասակում Վասակին Արտավազդի հետ միասին, Վաչե սպարապետը հաճախ մասնակից է դարձնում օտարերկրյա հրոսակախմբերի դեմ մղվող կռիվներին, որտեղ երիտասարդ զինվորը մի շարք հակատամբարներում աչքի է ընկնում իր քաջագործություններով, իր զինվորական տաղանդով և հուշակվում որպես անվանի զորավար:

Տիրան թագավորը սիրում ու հարգում էր տաղանդավոր զորավարին և զրա համար էլ Վասակին է վստահում իր Արշակ որդու գաստակարակության ու կրթության գործը:

Վասակը մեծ սիրով է ընդունում այդ պատվավոր գործը: Նա շարունակ պատանի Արշակի հետ էր: Քաջ զորավարը ոչ միայն պատանու դայակն էր հանդիսանում, այլև նրա լավագույն խաղընկերն էր, մեծ կզբայրը, հայրը և ուսուցիչը: Վասակը, Արշակին հաճախ պատմում էր լսած և կարդացած պատմությունները, հոռմայցիների և պարսիկների ավազակային հարձակումների, նրանց կեղծ ու զզվելի գիվանադիտության, հայ ժողովրդի ազատատենչ ոգու, նրա անկախության համար մղած պատերազմների և առանձին հերոս զորավարների և հայրենիքի գործին նվիրված զինվորների քաջագործությունների մասին. նա պատանու մեջ ատելություն էր սերմանում գեպի բռնակալ հոռմայցիներն ու պարսիկները, և սեր՝ դեպի իր հարազատ հայրենիքը, ժողովուրդը և նրա անկախությունը:

Արշակը կլանված լսում էր իր պատկանելի ուսուցչի բոլոր պատմությունները և երբեմն՝ կրկնելով էժան դնով փառքի ձգտող հոռմեական ախրահուշակ զորավար Կրասոսի գլխի պատմությունը, աչքերը կկոցած ասում. «Մեր հողը մանող բոլոր կայսրներին և զորավարներին պետք է հենց այդպես գլխատել»:

Վասակ Մամիկոնյանը, Արտավազդի հետ միասին, հեռանում է արքունիքից, չկարողանալով տանել Տիրանի քմահաճ ներքին քաղաքականությունը, որը Հայր Մարգարեի ցուցումով, հողի համար անխնա կտտորում էր Ռշտունյաց և Արծրունյաց առններին, չխնայելով նույնիսկ փոքր երեխաներին:

Թե որքան արյուն էր հոսում հայոց բարձր լիւններում, կամ առատ արցունք թափվում խաղաղ քաղաքներում, դաստակերաններում և գյուղերում, այդ մասին նա միայն եկվորներից էր իմանում և ջղաձորքն սեղմում էր բռունցքը: Ճմլվում էր հայ դորավարի արբի սիրտը, լցվում դառնությամբ և ատելությամբ դեպի օտարերկրյա թշնամին, բայց ուժի բացակայությունը ստիպում էր լսել առանց զորքի դորավարին, և դիտել դեպքերի զարգացման հետագա ընթացքը:

Բայց տաղանդավոր դորավարին չի վիճակվում երկար փակված մնալ հայրենի դավառում: Երկրի անկախության շահերը պահանջում էին հետ դնել ամեն մի ներքին տարածայնություն:

Պարսից Շապուհ 11 (310—379 թ. թ.) արքայից արքան, որին հայ ժողովուրդը կոչում էր Շապուհ-Վարդ, 350 թվին կեղծ բարեկամական հրավերով, խարեությամբ իր մոտ տեսակցության է կանչում Հայոց Տիրան թագավորին, ամարդի ձեռով կալանավորում և շիկացրած երկաթով կուրացնում է նրան, որպեսզի զրանով իսկ վերջ դնի հայկական ինքնուրույն թագավորությանը և կատարած լինի Մասանյանների վաղեմի բաղձանքը:

Տիրանի կուրացման լուրը կայծակի արագությամբ տարածվում է հայկական լիւններում. գալիս-հավաքվում են նախարարները, ավագները, կուսակալները, ազատները և առնիկները, բոլորը միաբան, բոլորը վրեժի հատուցման երդումով: «Ապա միաբան ժողովի հավաքվեցին Հայաստան երկրի մարդիկ՝ մեծամեծ նախարարները, ավագները, կուսակալները, երկրների կառավարիչները, ազատները, զորահրամանատարները, դատավորները, պետերը, զորավար իշխանները, անգամ շինականներից առնիկ մարդկանցից (ոմանք) ¹⁾»:

Հայ անվանի զորավարները՝ հավաքված զորագնդերի գլուխն անցած՝ կտրում են պարսից ներսեհ զորավարի ճանապարհը և

կանգնեցնում նրա զորաբանակները շարժումը դեպի Հայաստան:

Շապուհ արյունարբուն վերագարձնում է հայոց Տիրան թագավորին իր ընտանիքով, բայց կույր Տիրանը այլևս անկարող էր հայոց թագաւոր լինել:

350 թվին Արշակ 11-ին է անցնում հայոց թագաւորական գահը:

Իր թագաւորության առաջին օրերին Արշակ երկրորդը պալատ է հրավիրում և հայոց սպարապետության պաշտոնը հանձնում իր սիրելի ուսուցիչ, ականավոր զորավար Վասակ Մամիկոնյանին:

Կատարվում է Վասակի տարիների ցանկությունը. նա իր ձեռքում էր կենտրոնացնում Հայոց զինվորական ուժը, իսկ պետության գլուխ էր կանգնում իր դասախարակած Արշակը, որն իր կազմակերպչական, զինվորական տաղանդով ոչնչով չէր զիջում ուսուցչին:

Դժվար չէր հիմա վերականգնել հայոց աշխարհի անկախությունը և դուրս քշել հայկական հողից հռոմեական և պարսկական բռնակալ զորաբանակներին, կայսրների ու թագավորների «աչք ու ականջներին»: Դրա համար հարկավոր էր երկրում միասնություն, ամուր պետականություն և մեկ հրամանատարության ներքո զործող կազմակերպված ուժեղ բանակ:

Երկրում միասնություն և ամուր պետականություն ստեղծելու համար հարկավոր էր նախ սանձել կենտրոնախույս տրամադրություններ ցույց տվող նախարարական տներին, նրանց, ովքեր թագավորական թաղի համար հաճախ խաղալիք էին դառնում հռոմեական կայսրների, պարսկական թագավորների ձեռքին և ջլատում երկրի ուժերը, ովքեր թերագնահատելով հայկական զորքի և թագաւորության ուժերը, վախկոտությամբ առաջարկում էին Հռոմի կամ Պարսկաստանի վասսալ դառնալ:

Վասակը՝ Արշակի հետ միասին՝ անողոր դատաստան էր տեսնում նման թուլամորթներին, պետության ուժերը ջլատողների, վախկոտների, երկրի դավաճանների հետ: Այդպես են վարվում Արշակի եղբոր օրդի Գնելի հետ,

¹⁾ Փափստոս. «Պատմություն Հայոց» էջ 5 :

որը Բյուզանդիայից վերադառնալուց հետո բնակութուն է հաստատում Կուաշ ափանում իր պապի՝ Տիբրանի մոտ, և հունասեր կուսակցության օժանդակությամբ ձգտում Արշակից գահը խլել:

Վասակ Մամիկոնյանի ձեռքը չզողաց նույնիսկ իր հարազատ եղբոր՝ Վարդան Մամիկոնյանի նկատմամբ, որի գլուխը կտրում է գլուխը լվանալու պահին նրա համար, որ պարսկասեր կուսակցության պարագլուխն էր և միջնորդը Շապուհ Վարազի: Նույն ձևով են վարվում Արշակն ու Վասակը Կամսարականների և մյուս ըմբոստ նախարարական տների նկատմամբ: Ընկճելով որոշ նախարարական տների գլխավորութունը, ենթարկելով նրանց թագավորական իշխանությանը, Մամիկոնյան դորավարը, իր թագավորի հետ միասին, ամուր կարգ ու կանոն է հաստատում երկրի ներսում:

Վասակը մեծ եռանդով սկսում է հայկական բանակի վերակառուցումը: Նա ձրգտում էր ստեղծել միասնական, մեկ հրամանատարության գեկավարության ներքո գործող բանակ, այնպիսի բանակ, որը կարողանա հաջող կռիվ մղել իր երկրի վրա հարձակվող ուժերի դեմ, որը կարողանա պաշտպանել իր երկրի սահմանները և ամուր պահել ժողովրդի անկախութունը: Վերջապես նա ձգտում էր ստեղծել այնպիսի բանակ, որը թե՛ իր գեներալ տեսակներով և թե՛ մարտունակությամբ գերազանցեր բոլոր բանակներից: Եվ Վասակ Մամիկոնյանին երկարատև աշխատանքի միջոցով հաջողվում է ստեղծել նիզակավորների, սակրավորների, աղեղնավորների, սուսերավորների, սաղավարտավորների, հեծյալ և հետևակային կորովալից, աներկյուղ, հայրենիքի և ժողովրդի դործին նվիրված այնպիսի բանակ, որի համբավը տարածվում է հայկական լեռնաշխարհից շատ հեռուները, և որի հետ արդեն լուրջ հաշվի են նստում հռոմայեցիներն ու պարսիկները:

Նա ամբացնում է հայոց աշխարհի բոլոր սահմանները, դասավորելով նախարարական տների առանձին դորաբանակները Հայաստանի տարբեր սահմանագլուխներում և ենթարկում է նրանց ընդհանուր հրամանատարության:

Օգտվելով Արշակ Ա-ի թագավորության առաջին տարիների խաղաղ պայմաններից, երբ երկու ոտի պետութունները՝ Հռոմը և Պարսկաստանը՝ դադարել էին միմյանց բզկակուց և առ ժամանակ հանգիստ էին թողել հայկական հողը, Արշակ II և Վասակ սպարապետը կարողանում են իրականացնել իրենց ծրագրերը: Չորրորդ դարի երկու խոշոր գործիչները, Ներսես մեծի հետ միասին, Հայաստանի մի շարք վայրերում, բաց են անում դպրոցներ, հիվանդանոցներ, կարգի բերում պետության ներքին գործերը ձեռնարկում մի շարք կառուցումներ և ստեղծում այնպիսի մի ուժեղ թագավորութուն, որի հետ արդեն հաշվի էին նստում այն երկրները, որոնք ամեն մի պատեն առիթով սանակոխ էին անում հայկական հողը, և ժողովրդի իրավունքը:

Հռոմայեցի անվանի պատմիչ Ամիանոս Մարկելլինոսի վկայությամբ՝ հռոմեական կայսրները մեծ նվերներով ցանկանում էին իրենց կողմը գրավել հայոց Արշակ թագավորին, որպեսզի նրա գլխավորական ուժը կարողանային օգտագործել իրենց կայսրության ծրագրերի իրականացման համար արևելքում:

«Նախ և առաջ աշխատում էին շքեղ պերճ հազուսաներով և տարբեր նվերներով գնել Արշակին...»¹⁾:

Իսկ պարսկական Շապուհ Վարազ արյունարբուն այնպիսի մոտ շարեկամական կապերով էր ցանկանում կապվել հայերի թագավորի հետ, որ նույնիսկ իր գեղեցիկ աղջկան առաջարկում էր Արշակին կնության:

«...Տայցեմ զզուսար իմ ի կնութիւն Արշակայ արքային հայոց...»²⁾:

Հայ հաշակավոր պատմիչ Մովսես Սորենացու վկայությամբ Հռոմի կայսր Վաղենտինոս Օգոստոսը, Արշակին ուղղած իր նամակում գրում է «Ինքնակալ Վաղենտինոս Օգոստոս, մեր աթոռակից և թագակից Վաղես կայսեր հետ, հայոց Արշակ թագավորին ողջույն»:

¹⁾ Аммиан Марцеллин «История», вып. II, кн. 21, стр. 63, Киев, 1906 г.

²⁾ Փավոստոս Բուզանդացի, «Պատմութուն Հայոց», էջ 133:

Գու պիտի հիշելիք այն չարիքները, որ ձեզ հասան անասոված պարսիկներից, և այն երախտիքները, որ մեզանից գաել էք հնուց ի վեր մինչև քո ժամանակ, և պետք է հեռանայիք նրանցից և մեզ մոտենայիք, որպեսզի մեր դորքի հետ խառնվելով կավենք նրանց դեմ» ¹⁾։

Հոռմի և Պարսկաստանի «բարեկամահան» ցույցերը և դիվանագիտական խաղերը Արշակին չեն դարձնում գաշնակից ոչ առաջնի և ոչ էլ երկրորդի։

Հայոց Արշակ II թագաւորը, օգտագործելով Հոռմի և Պարսկաստանի միջև եղած հակասությունը, հաճախ ճարպիկորեն հոռմեական զինվորական ուժն օգտագործում էր Պարսկաստանի դեմ և պարսկական զենքը՝ Հոռմի դեմ։ Երբ Հայաստանի համար սպառնալից թշնամի էր դառնում Հոռմը, նա դաշինք էր կնքում Պարսկաստանի հետ և միացյալ ուժերով շարժում հոռմեական զորաբանակները, իսկ երբ Պարսկաստանն էր Հայաստանի անկախությանն սպառնում, Հոռմի հետ էր դաշնակցում։

Բայց եթե այդ երկու երկրներից մեկն ու մեկը համարձակվում էին վասալ դարձնել Հայաստանը, Արշակ վստահ իր զենքի, բանակների հզորության և ուժի վրա, դուրս էր քշում Հայկական երկրից օտար զորավարներին ու ներկայացուցիչներին և նույնիսկ «գոռոգաբար» անպատասխան թողնում կայսրներից եկած բազմաթիվ պաշտոնազրեբ։ Այդպիսի մի պաշտոնազրե մասին Մ. Խորենացին գրում է «...Իսկ Արշակը նույնիսկ չտատասխանեց այս թղթին, այլ ատամ բացելով նրանց արհամարհեց» ²⁾։

Արշակը ճարպիկ դիվանագետ էր, բայց երբևէն չկարողանալով հասկանալ որոշ նախարարական աների մանյովրները և Պարսկաստանի ու Հոռմի դիվանագիտական խորամանկությունները, ընկնում էր թշնամու ծուղակը և ցուցաբերում կամքի թուլության նշաններ։ Այդպիսի դեպքերում իրեն ամբողջ ուժով և վճռականությամբ հանդես

էր գալիս տաղանդավոր, հնարագետ Վասակ սպարապետը, որն իր մտածված խորհուրդներով կարողանում էր օգնել Արշակին՝ դուրս գալու ստեղծված դրությունից։ Բնորոշ է այդ տեսակետից երկու հետաքրքիր դեպք։

Շապուհ Վարադը, Մամիկոնյանների տան նահապետ Վարդան Մամիկոնյանի միջոցով կարողանում է համոզել Արշակին, որպեսզի հայոց թագավորը կարևոր պետական գործերով տեսակցության գա Տիգրան։ Արշակը իր սպարապետ Վասակի հետ միասին մեկնում է տեսակցության։ Տիգրանում, մի քանի օրվա բարեկամական ցույցերից հետո, Շապուհը նեղը դցելով Արշակին՝ ստիպում է Պարսկաստանին հավատարմության երդում տալ և կանչելով Տիգրանի քրիստոնեական եկեղեցու երեցներից մեկին՝ ստիպում է Արշակին երդվել ավետարանի վրա։ Արշակը ոչ մի ուժ չունենալով դիմադրության, երդում է ընդունում։ Վասակը տեսնում է, թե որքան վտանգավոր դրություն է ստեղծվում Հայոց երկրի անկախության համար, և հարմար առիթի է սպասում երդումը խախտելու։

Մեկ օր Արշակը Վասակի և այլ պալատականների հետ միասին գնում է Շապուհ Վարադի ախոռատունը դիտելու։ Պարսիկ ազնվական ախոռապետը ոչ միայն նստած տեղից ոտքի չի կանգնում և անհրաժեշտ հարգանք ցույց տալիս հայոց Արշակ թագաւորին, այլ թշնամաբար ծաղրելով նրան՝ ցույց է տալիս ախոռի մեջտեղում ընկած խոտի խուրճը և ասում. «այժ Հայերի արքա, արի նստիր այս խոտի խրճի վրա»։

Հայոց քաջ զորավար Վասակ Մամիկոնյանը չկարողանալով տանել իր թագավորի նկատմամբ ցուցադրվող այս անպատվությունը, հանում է սուրը և մեկ հարվածով կտրում անպատկառ ախոռապետի գլուխը ³⁾։

¹⁾ «Այն ժամանակ Պարսից Շապուհ արքան կանչում է իր մոտ Հայոց թագավոր Արշակին և մեծարում շատ պատվով ու մեծ փառքով և շատ սկիզբ և արծաթի գանձով (իր թագավորութեան ճոխութեան համեմատ)։ Եվ որպես կզոր, որպես որդու դուր-

²⁾ Մ. Խորենացի «Հայոց պատմություն» էջ 187։

Շապուհ Վարադին բոլորովին դուր չի գալիս հայոց զորավարի նման համարձակ քայլը, այն էլ իր սեփական ախոռաանում իր ազնվականի նկատմամբ, բայց իր դայ-բույթը թաղցնելու համար նույնիսկ գովում է Վասակ Մամիկոնյանի արարքը և մեծամեծ նվերներ տալիս քաջասիրտ և ախրասեր սպարապետին, որպեսզի առիթ չտա հաստատված «բարեկամության» խափանման¹⁾:

գուրում է, ու տալիս նրան Ատրպատական աշխարհում երկրորդ մեծ իշխանությունը: Եվ ուրախության ժամին միասին բազմում էին միևնույն գահի վրա զարդարված միադույն, միանշան, զգեստով: Եվ պարսից թագավորը նմանատիպ թագ է պատրաստում իրեն և նրա համար:

Օրերից մեկ օր, պատահեց, որ հայոց թագավոր Արշակը մտավ Պարսից արքայի ախոռներից մեկը շրջելու, խոսեց Պարսից արքայի ախոռապետը նստած էր ներսում ախոռատանը, երբ (նա) տեսավ թագավորին, բանի տեղ չդրեց և չպատվեց նրան, այլ անարդանք ու թշնամանք ևս հասցրեց, ասելով պարսկերեն լեզվով, թէ Քայծ հայերի արքա, արի, նստի այս խոտի խրձի վրա. այս խոտքերը երբ լսեց Մեծ Հայքի սպարապետը Մամիկոնյան տոհմից, որին Վասակ էին կոչում, մեծ ցամամբ ու սրտմտությամբ բարկացավ և բարձրացնելով սուսերը, որը կապած էր մեջքին, խփելով տեղն ու տեղը հենց ախոռատան մեջ գլխատեց պարսից արքայի ախոռապետին, որովհետև չկարողացավ լսել ու տանել իր թագավորին (հասցրած) անարդանքը. իր մահն աչքի առաջ ունենալը շատ անգամ ավելի էր գերազասում քան իր ախրողի մասին հեզնանքն ու անարդանքը: (Փավստոս Բուզանդ «Պատմություն Հայոց» էջ 124—125:

¹⁾ Եթե Պարսից թագավորն, երբ լսեց այդ մասին մեծ շնորհի արժանացրեց զարավար Վասակին նրա քաջասիրտության և մեծ աներկյուղության վրա զարմանալով, ու քաջությունը և ախրասիրտությունը գովելով՝ շատ պարզենք ավելի ու պատվի արժանացրեց նրան: (Փ. Բուզանդ, «Պատմություն Հայոց» նույն տեղում):

Բայց ոչ մի միջոց չի օգնում պարսից թագավորին. «վիճակը արդեն պայծած էր»: Վասակ Մամիկոնյանը կարողացել էր Արշակի առաջ բաց անել Շապուհի կեղծ ու նենգավոր ծրագրերը, և համոզել Հայոց թագավորին թողնել ամեն ինչ և առանց ժամանակ կորցնելու հեռանալ:

Նման «բարեկամական» ցույց և խոսվություն է պատահում նաև Մծբինի տակ հայերի՝ Հոռմաշեցիների դեմ տարած հաղթանակից հետո:

358—59 թվականներին մեծ պատերազմ է սկսվում Հոռմեական և պարսկական երկու աշխարհակալ տերությունների միջև Պարսից Շապուհ Վարադը, պարսիկների հաղթանակն ապահովելու համար, օգնություն է խնդրում Հայոց Արշակ թագավորից:

Արշակ II-ը հոռմաշեցիներին ուժը թուլացնելու, նրանց թալանչի զորաբանակներին ջախջախելու և արևելքից դուրս վաճառելու համար, չի մերժում Պարսից Շապուհ թագավորի խնդիրը և հրամայում է հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին կազմել պատրաստել ընտիր զորագնդեր, հոռմաշեցիներին չձողացվող դաս տալու համար:

Վասակ Մամիկոնյանը, որ տարիներ շարունակ, իր սրտում մեծ ատելություն էր պահել դեպի հոռմեական ավազակ լեզեոններն ու նրանց ստոր հրամանատարները, և դեռ մանուկ հասակում հաննիրալյան երգում էր ավիլ՝ մեծանալու դեպքում վրիժառու լինել շուն հոռմեացիների նկատմամբ, անմիջապես կատարում է իր թագավորի հրամանը: Քաջ սպարապետը Հայոց աշխարհի բոլոր ծայրերից հավաքում է ընտիր նիզակավորներ, քաջ սուսերավորներ, անվրեպ խփող աղեղնավորներ, իրենց գործն իմացող սակրավորներ, զրահավորված հեծյալներ, կազմում առանձին զորագնդեր, կատարում զորատես և առաջնորդում նրանց դեպի հաղթական կռիվ:

Երբ Հայոց 400 հազարանոց բանակը մոտենում է Մծբինին, Վասակ Մամիկոնյանը առաջավոր ջոկատների միջոցով կարողանում է տեղեկանալ, որ թշնամին իր գերազանց ուժերով, որոնք ծովի ավազից էլ շատ էին, Մծբինի տակ բռնել է արդեն

կարևոր ստրատեգիական գիւրքեր և սպասուում է հակառակորդի բանակները երևալուն, իսկ պարսից բանակները Մծբինի մարտադաշտից դեռ շատ հեռու են գտնվում:

Երբ Հայ ղինվորները տեղեկանում են պարսկական զորարանակների ուշացման մասին, իրենց քաջ զորավար Վասակ Մամիկոնյանի հետ միասին ղիմում են Հայոց Արշակ թագավորին և պահանջում չսպասել պարսկական բանակներին և միայն հայկական զնգերով հարձակվել հռոմեացիների վրա¹⁾:

1) «Ապա Արշակ թագավորը հրաման տվեց իր սպարապետ Վասակին դունդ գումարել, զորք պատրաստել և նա անհապաղ կատարեց թագավորի հրամանը՝ հավաքելով չորս հայրուր հազար կուռ ղինված ղինվորներ, որոնք քաջության գործում արիությամբ լի ընտիր պատերազմողներ էին: Նիգակավորներ, սուսերավորներ, անվրեպ և կորովի աղեղնավորներ, վաղրավորներ, սակրավորներ, որոնք ախոյաններից երկյուղ և անչունէին, հեծյալները ամբողջությամբ զրահավոր ու պատենաղենք, սաղավարտավորներ, գրոշակավորներ զարդարված նշաններով—բազմաձայն փողհարներ ի հետ:

Շարժվեց, գնաց Արշակ թագավորը բազմաթիվ նախարարներով, անցավ Աղձնիքով՝ իր իշխանությամբ, գնաց հասավ Արուստամն երկիրը, Մծբին քաղաքի դեմ, որ պատերազմի ճակատամարտի վայրն էր. ապա գնացին տեսան երկու կողմերից պատերազմի համար ժամադրված տեղը:

Իսկ Հունաց զորքերը հասնելով, ինչպես ավազը ծովի ափին, իրար վրա բանակել էին բազմությամբ, իսկ Պարսից զորքերը գալիս էին հասնելու պատերազմի համար որոշված վայրը: Սակայն Հայոց արքայի զորքերը պարսկականից շուտ հասել, կռիվ էին առել ճակատամարտի վայրում:

Անգործ նստելուց Հայոց զորքն սկսեց անհամբեր դառնալ, չհաճեցին մնալ կամ սպասել պարսից զորքերին, այլ կամեցան հարձակվել, ղիմել, հասնել Հունաց թագավորի վրա՝ միայնակ, առանց Պարսից զորքերի, մենակ ավարտել պատերազմի գործը: Եվ Հայոց զորքերից ամեն ոք, յուրաքան-

Արշակ Ա թագավորի հրամանով՝ հայկական զորքերի քաջարի սպարապետը հայկական հեծյալ և հետևակային զնգերին առաջնորդում է դեպի հաղթական կռիվ:

Հասել էր ժամը, երբ Վասակ Մամիկոնյանը պետք է իր սրի ուժի միջոցով հաշիվ պահանջեր Հռոմայեցիներից Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի կատարած ավերածությունների, Անտոնիոսի սրիկայության և Հռոմեական լեգեոնների դարերի ընթացքում կատարած ավազակությունների համար: Նա Մծբինի մոտ պետք է կատարեր իր տարիների ցանկությունը՝ կտրել Հռոմեական դուրսավորների գլուխը Կրասոսի գլխի նման, որպեսզի շուն Հռոմայեցիները վերջնականապես համոզվեին, որ իրենց դեմ հայերը դեռ սրած և ամուր ձեռքում են պահում օտարներին ոչնչացնող իրենց սուրը, որը պատյանի մեջ չի մանի մինչև չոչընչացվին և արևելքից վերջնականապես դուրս չվճնդվին թալանչի հռոմայեցիները:

Մծբինի ճակատամարտում Վասակ Մամիկոնյանը, պետք է ցույց տար իր ամբողջ ղինվորական տաղանդը, Հռոմեացիներին ջախջախելու և հաղթելու հնարավորությունը, ցրելու հռոմեական լեգեոնների դարերի ընթացքում ձեռք բերած անհաղթելիության առասպելը:

չյուրն ինքնակամ, համարձակորեն արշավում էր, ևս առավել նրանց զորավար Վասակը արշավում էր ամեն կողմ, կապակտոր էր լինում, չէր կամենում (սպասել) մինչև Պարսից զորքերի գալուստը, այլ (ցանկանում էր) ինքը վերջացնել պատերազմի գործը:

Ապա Հայոց զորքերն ամբողջությամբ չողեցին իրենց թագավոր Արշակի առջև և խնդրեցին որ չպահի իրենց մինչև պարսից արքա Շապուհի գալը, այլ ինչի համար որ եկել են, հրաման տա հարձակվել նրանցից շուտ, քան թե սպասել օտար աշխարհում:

Ավելի ևս վշաանում էին, որովհետև ավելի լավ էին համարում մեռնելը, քան օտար աշխարհում հապաղելը» (Փավստոս Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 130—131):

Քաջ Վասակ սպարապետը մեծ վարպետությամբ կարողանում է Հայկական գնդերը հասցնել թշնամու թիկունքը և հանկարծակի հարձակում գործելով թիկունքից, անակնկալի է բերում Հռոմեական բանակին և այնպիսի մի ջարդ տալիս, որ հռոմեացիներից ոչ մեկին չի հաջողվում գլուխն ազատել Մծբինի մարտադաշտից¹⁾։

Հռոմեական ավաղակալին զորքանակների գլխավորն ջախջախման, հայկական զորքի, առանձնապես հեծելազորի, կատարած սխրագործությունների, հայ զորավարների անձնավորության ու աչքի ընկնող քաջագործությունների մասին լսելով պարսից Շապուհ Վարազը անմիջապես շարեկամության մեծ տոնախմբություն է կազմակերպում և մեծ պատիվներ տալիս հայոց թագավորին, իշխաններին և Վասակ Մամիկոնյանին։ Ապա մեծարելով Հայկական զորքին, նրա քաջ զորավարներին ու անհաղթ Արշակ թագավորին, իր գեղեցիկ դստերն է նշան հայ-պարսկական «անխախտ» դաշինքի առաջարկում է Արշակ թագավորին կնության։

«Ապա խոսել սկսեց Պարսից թագավոր Շապուհն իր զորքի հետ, թէ ինչ պատվական պարգևներ, կամ ինչ հատուցում կարող ենք մենք տալ հայոց թագավոր Արշակին, որ այսպիսի գործ կատարեց, կամ այսպիսի քաջություն արեց, կամ այսպիսի թշնամիների ջարդեց և այսպիսի պատերազմ մղեց, կամ այսպիսի ճակատամարտի մեջ հաղթեց և այսպիսի անուշ ձեռք բերեց մեզ համար. արդ՝ ինչպիսի բարեխնություն մենք կարող ենք հատուցել նրան։ Եվ այս-

1) «Ապա Արշակ թագավորը թույլ տվեց նրանց և հանձնեց պատերազմի գործը։ Ապա Մեծ Հայքի սպարապետ գործարար Վասակը կարգեց, կազմեց, պատրաստեց Հայոց ամբողջ զորքը։ Վարեց, զինեց, ժամադիր եղավ Վասակը. ամբողջ պատերազմող զորքերով Արարատյան գնդով ելավ ընկավ բանակի վրա։ Սրի քաջելով այնպես կոտորեցին, որ կենդանի չթողեցին նրանցից և ոչ մեկին» (Փավստոս Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 131)։

պես մտածմունքների մեջ էր ընկել, թե ինչ պիտի լինի այն, որ ևս տամ նրան։

Ապա Պարսից Շապուհ արքային իր նախարարները պատասխան տվին, և ասեցին, թէ ինչ որ կամենաս, և ինչով ցանկանաս կարող ես հաճել նրան, շատ (ունես) դու ոտկի, արծաթ, կերպաս և մարգարիտ, հենց ինչ որ ցանկանում ես շնորհել նրան, տուր նրան։ Ապա պարսից թագավոր Շապուհը պատասխանեց իր իշխաններին և ասաց «ինչ որ դուք ասացիք այժմ սեր չէ, եկեք մենք այնպիսի սեր ստեղծենք հայոց արքա Արշակի հետ, որ մինչև հավիտյան նա անբաժան լինի մեզանից։ Կտամ իմ դուստրը կնության Հայոց արքա Արշակին և կտամ նրան մեծ իշխանություն»²⁾։

Շապուհ Վարազի արած առաջարկը թևակառ մեծ ցնծությամբ է ընդունվում հայ և պարսիկ իշխանների կողմից, սակայն նա բոլորովին չի դարձանում և չի ուրախացնում Վասակ սպարապետին։

Նրա համար նորություն չէին արևելյան դեսպոտի կեղծ ցույցերը, բայց հարկավոր էր այդ բանում համոզել նաև Արշակին, որը Շապուհի դստեր գեղեցկությունից կուրացած՝ կարող էր երկիրը կործանման առաջ կանգնեցնել։

Վասակը, Սյունյաց գաւառի նահապետ Սնդովիի հետ միասին, որը Արշակի կնոջ հայրն էր, կարողանում է հասկացնել Արշակին՝ որ այդ շացնող ընդունելությունը և բարեկամական դաշինքը արևելյան կեղծ դիվանապետության մի նոր, ավելի քողարկված ձև է։ Բարեկամություն, ազնվություն և ուխտ հասկացողությունները Շապուհի համար միայն միջոց են՝ իրեն նպատակների իրականացման համար, որ նույնաման բարեկամական ընդունելությունից հետո էր, որ նա հանել տվեց քո հարազատ հոր՝ Տիրանի աչքերը, որ Շապուհի ներկա բարեկամական ցույցի նպատակն այն է, որպեսզի մեր կազմակերպած քաջարի Հայկական բանակը թուլացնի Հռոմեական պատերազմում և հարմար մոմենտին ավաղա-

2) Փավստոս Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 132։

կային հարձակում գործի մեր հարազատ երկրի վրա և հետ խլի մեր ձեռք բերած անկախությունը: «Հստմայեցիներին ջարդելը նուենպես անհրաժեշտ է, ասում էր Վասակը, բայց մեր աված Մծբինի դասը և ներկա Պարսկա-հռոմեական պատերազմը զեռ տասը տարի ոտքի չի կանգնեցնի հռոմայեցիներին և այդ ժամանակամիջոցում մենք կկարողանանք պատրաստվել՝ նոր հարձակումների զեղքում անհրաժեշտ հակահարված տալու համար»:

Արշակ երկրորդը՝ առանց ժամանակ կորցնելու, Վասակի և Անդովկ իշխանի հետ միասին գիշերով թողնում է ամեն ինչ և հեռանում պարսկական բանակից:

«...Մորհուրդ արեց Հայոց թագավոր Արշակը, և գիշերը վեր կացան ինչքան որ մարդիկ կային Հայոց բանակում, հեծան ձիերը և փախան: Եվ տեղում թողեցին խորանները, վրանները, կահն ու կարասին և իրենց ունեցվածքը և իրենց բանակը, և դադանի գնացին, պարսից բանակից ոչ ոք չլիմացավ այդ մասին մինչև լուսաբաց:

Եվ երբ եկավ Պարսից թագավորին բարի լուս մաղթելու ժամը և բոլոր թագավորները, իշխաններն ու մեծամեծները Պարսից արքային բարի լուս մաղթելու եկան, նրանց մեջ ոչ մի տեղ չերևաց հայոց թագավոր Արշակը, իր մեծամեծներով: Ապա պարսից թագավոր Շապուհը հրաման ավեց յուրայիններին՝ գնալ և տեսնել, թե ինչ է պատահել հայոց թագավոր Արշակի բանակում, որ այդքան ժամանակ ուշացավ Պարսից արքային բարի լուս մաղթելու գալ: Ապա գնալով տեսան, որ բանակը թափուր և առանց մարդի է մնացել, որովհետև թողել էին իրենց խորանները, վրանները, հովանոցները, սրահակները, դահուլքները, անկողինները և իրենց կահ կարասին, և մինչև անգամ իրենց գանձը: Միայն զինքերն էին վերցրել իրենց հետ և գնացել: Եվ ովքեր գնացին բանակը, եկան ամենը պատմեցին Պարսից արքա Շապուհին: Եվ երբ լսեց Պարսից արքա Շապուհը, որովհետև իմաստուն մարդ էր, հասկացավ իր իմաստությամբ այն, ինչ որ եղել էր, իսկույն ասաց, թե հայոց թագավորի փախուստը այստեղի

իմ մարդկանց շնորհիվ է եղել, մեզնից, մեհոնցից, այս պայտաից են, ասաց, (ներանք), որոնք փախցրին այն մարդին, Արշակին: Ապա իր ավագներից, մեծամեծներից շատերին ձիով դեսպան ուղարկեց հայոց թագավորի հետևից, սիրո և միաբանության երդմամբ և հանդիմանությամբ, որպեսզի հետ դարձնեն և չարախոսության խոսքեր մեջ բերելով կշտամբեն:

Եվ չկամեցավ հայոց արքան ունկնդրել Պարսից թագավոր Շապուհի պատգամավորների խոսքերին և այլևս հետ չդարձավ Պարսից երկիրը»¹⁾:

Վասակ սպարապետի բանակում կատարած ձեռնարկումները, Հայոց Արշակ թագավորի վարած ինքնուրույն արտաքին քաղաքականությունը, հայկական թագավորության ամրացումը չէր կարող չանհանգստացնել պարսկական և հռոմեական բանակալներին, նամանավանդ, երբ Հայաստանն իրեն ենթարկելու, այն վասալական մի երկիր դարձնելու բոլոր փորձերն անհաջողության էին հանդիպել: Շապուհ Վարազը ձգտում էր արագությամբ ավարտել հռոմայեցիներին դեմ մղվող պատերազմը, որպեսզի հնարավորություն ունենա պատերազմական գործողություններ սկսել հայերի դեմ:

Պարսկա-հռոմեական պատերազմի ժամանակ Հռոմեական Հուլիանոս կայսրը, ծանր կացության մեջ ընկնելով Տիգրիսի և Եփրատի հովտում, չղիմանալով նրա կլիմայական պայմաններին, մահացու հարվածներ կրելով Շապուհի առանձին փոքր զորաբանակների կողմից, որոշում է թողնել Տիգրոսին մոտենալու միտքը և վերադառնալ կորդուաց աշխարհը, որպեսզի կարողանա փրկել իր 65 հազարանոց բանակի մնացած զորագնդերը, բայց ճանապարհին ընկնում է թշնամու արձակած թունավոր նետից:

Հռոմի նորընտիր վախկոտ Հովիանոս կայսրը 363 թվին շտապեց ամօթալի և ստորացուցիչ պայմանագիր կնքել Շապուհ Վարազի հետ, որի համաձայն Աղձնիքը, Մոկ-

¹⁾ Փալստոս Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 134:

քը, Ծավղեքը, Կորդուքը, Թեհրանին 15 բերդերով, ինչպես նաև Մծբին, Սինդարա, Կասարա և Մավրորում քաղաքները անցնում էին պարսիկներին:

Գաշնադրությունը միաժամանակ պարտավորեցնում էր Հոռոմեական կայսրին չօգնել Հայաստանին, եթե Պարսկաստանը պատերազմ սկսի հայերի դեմ:

«Երբ խաղաղություն եղավ Հունաց թագավորների և Պարսից թագավոր Շապուհի միջև, հունաց թագավորը Պարսից թագավորին ավեց գրած ու կնքած դաշինքի նամակ, և գրված էր դաշինքի նամակում այսպես. Տալիս եմ քեզ, ասում է Մծբին քաղաքը, որն Արվաստանունն է, և ասորական Միջագետքը, և Հայոց միջնաշխարհից ձեռնաթափ եմ, ասում է, եթե կարողանաս հաղթել նրանց և ծառայության ասկ գցել, ես նրանց օգնության չեմ գա»¹⁾:

Ազանովելով արևմտյան ճակատը և ձեռքերի ազատություն ստանալով արևելքում, արյունարբու Շապուհը 364 թվին ավաղակային հարձակում է սկսում հայոց աշխարհի սահմանների վրա:

«Եվ երբ խաղաղություն եղավ Հունաց թագավորի և Պարսից թագավորի միջև, Պարսից թագավոր Շապուհը պատրաստեց իր զորքերը և շարժվեց մարտով ու պատերազմով Հայոց արքա Արշակի վրա»²⁾:

Արշակ թագավորը սահմանապահ զորամասերից տեղեկություն ստանալով պարսիկների ավաղակային հարձակման մասին, հրամայում է սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին կազմել անհրաժեշտ քանակությամբ զորաբանակներ՝ թշնամուն հայրենի հողից դուրս վանդելու համար:

Պարսիկների դեմ մզվող հաղթական պատերազմներումն է, որ ամբողջությամբ հանդես է գալիս հայ մեծ զորավարի ուժն ու կարողությունը, նրա ղինվորական տաղանդն ու ընդունակությունը: Նա մեծ զորավարին հատուկ եռանդով, արագությամբ, հայոց աշխարհի բոլոր ծայրերից, հավաքում

է լավ զինված, վարժված կուռ և կորովալից վեց հարյուր հազարանոց մեծ բանակ, բաժանում զորագնդերի, կատարում զորատես և առաջնորդում նրանց դեպի հաղթական կռիվ³⁾:

Տաղանդավոր զորավարը առաջին անգամ չէր, որ հանդիպում էր պարսկական զորաբանակներին: Նա տարիներ շարունակ փոքրաթիվ, բայց հայրենիքին նվիրված զորաբանակներով, կռվի էր դուրս եկել պարսկահոռոմեական դերազանց ուժերի դեմ և միշտ պարտության մասնել նրանց: Այդ կռիվների ընթացքում Վասակը կարողացել էր մտախիղից ծանոթանալ պարսկական բանակի խոցելի կողմերին՝ նրանց հրամանատարների ազմական կարողություններին և ղինվորների կռիվու ընդունակություններին:

«Երբ Վասակն է պարսիկ ղինվորին նիզակի ծայրը ցույց տալ, և նա սարսափած հեռ կփախչի, իսկ դիշերվա հարձակման գեղքում գլուխը կորցրած ընկերոջը կմորթի»: Այսպես էր ընթացողում հայոց սպարապետը պարսկական ղինվորին:

Նա տարիներ շարունակ կարողացել էր լավ ուսումնասիրել մարտի հարձակողական և պաշտպանական տակտիկաները:

Նա բոլորովին ծանոթ չէր Ալիբրխաղևի մարաթոնյան դաշտի հոսլիտական տակտի-

¹⁾ «Իսկ Հայոց թագավորի սահմանապահները, որ նստում էին Ատրպատականի Գանձակում, շուտափույթ լուր են տալիս նրան կատարվածի մասին, երբ դես նա (Շապուհը) չէր հասել Ատրպատականի սահմաններին: Երբ այդ իմացավ Հայոց թագավոր Արշակը, հրաման ավեց իր սպարապետ Վասակին, սպարապետը ամբողջ զորքերը և հասնել՝ ղինադրություն ցույց տալ Պարսից թագավոր Շապուհին: Ազա արագ հավաքելով մի վայրում՝ հայոց բոլոր զորքերի սպարապետ Վասակը զորահանդես արեց, և հաշվեցին ամբողջը վաթսուն բյուր (600,000) կուռ սպառազինված միասիրտ, միարան և հավատարիմ, նիզակավոր հեծելազոր» (Փավստոս Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց» էջ 138):

¹⁾ Փավստոս Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 136:

²⁾ Փավստոս Բուզանդացի, նույն տեղում:

կային և ոչ էլ աշխարհահոչակ Հաննիրալի Սլալյան հանճարեղ անցումին, բայց նրա կազմակերպած հարթավայրային հարձակումներն ու լիսնային անցումները զարմանք էին պատճառում ժամանակի շատ զորավարներին:

Վասակն ուներ հարձակման միանգամայն ինքնուրույն տակտիկա, որը բոլորովին նման չէր պարսկական ամբոխավարության: Մարտը սկսվելուց առաջ յուրաքանչյուր զորամաս պետք է գիտենար իր տեղն ու դերը և մարտադաշտում պետք է ժամանակին բռներ իր տեղը համապատասխան դասավորությամբ: Առաջին շարքերում նետ ու աղեղ կրողները, ապա նիզակավորներն ու սուսերավորները և թևերում օժանդակող ու հարվածող հեծելազորը: Հետաքրքիր էր նրա վարած գիշերային հարձակումների տակտիկան, որը կիրառվում էր գլխավորապես թշնամու գերադանց ուժերի առկայության պայմաններում: Վասակ սպարապետը անձամբ զորաբանակից առանձնացնում էր մեկ գունդ և բաժանում փոքր ջոկատների, ոչ ավելի 10-ից, ոչ պակաս 4-ից: Բաժանված մանր միավորումները թշնամու խիստ ճամբարի տարբեր կողմերից կես գիշերին հարձակվում էին քնած բանակի վրա, իսկ մնացած զորամասերը շրջապատելով ճամբարը սպասում էին ազդանշանի:

Ճամբար մտած զորախմբերը մեծ աղմուկով, գոռում գոչումով արթնացնում էին թշնամուն և սկսում հարվածել: Ահաբեկված թշնամին գլուխը կորցրած մութ խավարի մեջ, սկսում էր միմիանց կոտորել: Վասակի ջոկատները ամբողջ ճամբարը ոտքի կանգնեցնելուց հետո, արագությամբ դուրս էին գալիս թշնամու բանակից և միանում իրենց սպասող զորամասերին: Երբ սկսվում էր միմյանց ջարդող բանակի նահանջը, Վասակի սպասող զորախմբերը փակում էին նահանջող զորքերի ճանապարհը և հիմնովին օչնչացնում նրանց:

Կովի ժամանակ Վասակի զործադրած ձևերից մեկն էլ զործող բանակի արագաշարժությունն էր: Նա վերջ էր ավել արևելյան բանակներին հատուկ զանգաղկոտությանը, նրա հեծելազորը, իրեն զործողու-

թյունների արագաշարժությամբ փայլում էր ամբողջ արևելքում: Նա հայտնվում էր թշնամուն անսպասելիորեն, թիկունքում, թևերում, ճակատում, այնտեղ, որտեղ որոշ հաջողություններ էր ունենում հակառակորդը և օգնում իր հետևակ զորամասերին՝ մարտը շահելու համար:

Վասակի կիրառած տակտիկական ձևերը և նրա գլխավորած կռվող զորքի նվիրվածությունն ու դեպի հաղթանակն ունեցած մեծ հավատը, ապշեցնում էին նույնիսկ թշնամիներին:— «Պարսից Շապուհ Վարազ) ասէր՝ կրանի որ Հայոց գնդին տէր իցէ, այնպիսի տիրասէր և միաբան միամիտ զօրացն»¹⁾:

Նման դինված, վարժված և հայրենիքին ու ժողովրդին նվիրված զորք ունենալուց հետո Վասակի համար այլևս դժվար չէր հաղթել թշնամուն, նույնիսկ պարսկահռոմեական դաշնակցության առկայության պայմաններում: Նա արդեն այնքան ուժեղ էր դդում իրեն, որ կկարողանար առանց կողմնակի ուժի օգնության ջարդել և հայրենի հողից դուրս վանգել թշնամուն, եթե նույնիսկ թշնամին դուրս բերեր բացարձակ գերադանց ուժեր: Վասակ սպարապետը որոշել էր թշնամուն թույլ չտալ նույնիսկ հայկական հողը մտնել, և այս որոշումով էլ նա հայ քաջարի զորաբանակներին առաջնորդում էր դեպի հաղթական պատերազմ:

Հետախուզությունից մանրամասն տեղեկություններ ստանալով թշնամու ուժերի և շարժման ուղղության վերաբերյալ, սպարապետը որոշում է թշնամուն գիմալորել Ատրպատականի սահմանադիսում, և արագությամբ զորաբանակները շարժում էր դեպի Ատրպատական:

Սահմանադիսում երկու բանակները հանդիպում են միմյանց, տաղանդավոր սպարապետը, առանց ժամանակ կորցնելու, հայկական գնդերը դասավորում է այնպես, որ թշնամին օղակի մեջ ընկնի և միայն մեկ ճանապարհ ունենա նահանջի: Լուսաբացին սկսվում է հայկական բանակի հար-

1) Փ. Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 202:

ձակումը: Հանկարծակիի եկած թշնամին գլուխը կորցրած դիմում է փախուստի, բայց պարսկական ոչ մի զինվոր չի կարողանում գլուխն ազատել ազմադաշտից, միայն Շապուհ Վարազն է կարողանում գլուխը պլրածացնել Վասակի սրից¹):

Առաջին անհաջող ճակատամարտից հետո Շապուհ Վարազը հավաքում է մեծ թվով զորք, ինչպես Փալսառոսն է ասում, «իրբե դաւաղ առ ամին ծովու», բաժանում երեք առանձին բանակներ: Առաջին բանակին հրամանատար կարգում Անդիկանին, երկրորդ բանակին՝ Հազարավուխտ անվանի զորավարին, իսկ 3-րդ զորաբանակին գլխավորում է ինքը: Պարսից Շապուհը այս հարձակման համար հավաքել էր անթիվ փղեր, հազարավոր ձիեր, երկրի բոլոր ծայերից հարյուր հազարավոր զինվորներ:

Պարսից Շապուհը կարծում էր, թե իր երեք զորաբանակներին դիմադրելու ուժ չի ունենա Հայոց թագավորը, եթե հարձակումը սկսի մեծ արագությամբ և 3 կողմից: Հայոց Արշակ թագավորը երեք զորաբանակներին համապատասխան ուժերով դիմադրություն կազմակերպելու համար Վասակ սպարապետի հետ Հայոց զորքը համադատասխան ձևով բաժանում է երեք զորազնգերի, որոնցից առաջինի հրամանատարությունը վերցնում ինքը, երկրորդը հանձնում է Վասակին, իսկ 3-րդը Բագասին:

Վասակ սպարապետը պարսից զորավար Հազարավուխտի դերազանց ուժերին հանդիպում է իր զնգերով Վանանդ գավառի Երևվյալ վայրում, որտեղ և տեղի է ունենում արյունալի և դաժան, բայց հայերի համար հաղթական ճակատամարտ:

Երևյալի ճակատամարտում Վասակ զորավարն իր քաջարի բանակին նոր փառքով

է պսակում: Տասնյակ հազարավոր պարսկական զինվորներ իրենց գերեզմանն են գտնում Հայկական հողում—Չախջախված թշնամին ուղմադաշտում թողնում է մեծ քանակությամբ սպանվածներ ու ազմահան ավար²):

2) «Այն ժամանակ Պարսից թագավոր Շապուհը ժողովեց իր անթիվ և անհամար զորքերը, ինչպես ավազը ծովի ամիսն, և շատ ու շատ փղեր, այնպես որ չկար նրանց թիվ: Երեք մասի բաժանելով զորքերը, երկու զնգերին զորագլուխներ կարգեց Անդիկանին և Հազարավուխտին, և մի զնգին ինքը՝ թագավորն եղավ զորագլուխ: Եվ հրաման տվեց թագավորը զորքերին՝ երեք տեղերից շարժվել մտնել, արշավել Հայոց աշխարհը: Այս դեպքերն արագորեն իմաց տվին հայոց թագավոր Արշակին, և նրանց զորավար Վասակին, ապա և նրանք բազմաթիվ զորքեր ժողովեցին աշխարհից, այնպես, որ անհաշիվ էր զորքի բազմությունը:

Եվ թեպետ շատ աճապարեցին, սակայն Պարսից զորքերն արշավում էին Հայոց երկիրը և երեք (կողմերից) ասպատակում:

Ապա Արշակ թագավորը նույնպես իր զորքերը բաժանեց երեքի և տվեց մի զունգը Վասակ սպարապետին, և երկրորդ զունգը՝ նրա (Վասակի) եղբայր Բագասի ձեռքը, որը արևության զործերում անչափ քաջ էր, բայց իմաստության զործերում անմիտ, իսկ մյուս զունգը Արշակ թագավորն ինքը վերցրեց: Եվ տվեց հրաման առաջ խաղալ, պատրաստվել, դեմ առ դեմ մարտ տալ Պարսից զորքերին: Ապա եկավ Վասակ սպարապետը, գտավ Պարսից զորքերի առաջին մասի առաջնորդ Հազարավուխտին, որովհետև հասել էին Վանանդի գավառը Երևյալ անունով կոչվող տեղը, և հարձակվեց Պարսից զորքի դեմ մարտով և պատերազմով: Պարսության մասնակցին Պարսից զորքերը, սկսեցին փախչել, ցրվել: Հասնում էր զորավար Վասակը, բռնում Պարսից բոլոր փաստական զորքերին և կենդանի չէին թողնում ոչ մեկին, և խլեցին մեծ ավար և փղեր» (Փալսառոս Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 138):

¹ «Եվ նրանց հետ առաջ ընթացավ հայոց սպարապետ Վասակը, հասավ և պարտության մասնեց պարսից թագավորին: Անխրատիբ բոլոր զորքերին հարվածեցին իրենց սրերով, և Պարսից արքա Շապուհը միաձի ճողոպրեց» (Փալսառոս Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 137):

Նման ջարդ կրեցին նաև Շապուհի և Անդրիկանի բանակները Արշակ թագավորի և Բազասի զորաբանակների կողմից:

Այս ճակատամարտից հետո Շապուհ Վարազի համար միանգամայն պարզ դարձավ, որ Հայկական ներկա Վասակյան բանակի հետ դժվար է հաշիվը վերջացնել, բանակ, որը կուլում է մեծ քաջությամբ, աներկյուղ և վարպետությամբ, և որը ունի իր թագավորին, ժողովրդին և հայրենիքին նվիրված տաղանդավոր լավագույն զորավարներ, որը թշնամու նույնիսկ գերազանց ուժերի առկայության դեպքում չզիտե նահանջ, և որը կուլում է անվեհերությամբ մինչև վերջին մարդը, մինչև վերջին շունչը: Եվ Պարսից Շապուհը այդ քաջարի բանակի ուժը փշրելու համար իր զինանոցից հանում է Պարսկական ժանգոտած հին զենքը — սպառակուղ և դավաճանություն կազմակերպում Հայոց աշխարհում: Իրա համար նա բավական հոգ ունեւ՝ հանձին պարսկասեր կուսակցության: Շապուհ Վարազն իր մոտ է կանչում և Հայաստանի թագավորության գահը առաջարկում հայ ազնվական Վասակ Մամիկոնյանի քրոջ որդի, պարսկասեր կուսակցության ականավոր պարագլուխ Մերուժան Արծրունուն, որը գահի և փառքի համար ծախելով հայրենիքը, ժողովուրդը, ընտանիքը՝ ուրանում է քրիստոնեությունը և ընդունում պարսկական հավատը:

Իավաճան և ուրացող Մերուժանը Պարսկական մեծ զորաբանակի գլուխն անցած, արշավում է Հայաստանի վրա: Մերուժանին իր ձեռնարկման մեջ մեծ շափով օգնում էր նաև Վասակի կրտսեր եղբայր Վահան Մամիկոնյանը, որին Շապուհը ոչ միայն մեծարել բարձրացրել էր պարսից պալատում, այլև իր Որմզդուխտ քույրն էր ավել նրան կնության:

Հայկական բանակները Անգեղոսան ստորին գավառներում նստած սպասում էին պարսիկների հարձակման, երբ լուր է ստացվում այն մասին, թե թշնամին Մերուժանի առաջնորդությամբ բոլորովին այլ ուղղությամբ է մտել Հայկական հողը:

Վասակը 10 հազար հեծակների գլուխն անցած, մեծ տրադությամբ հասնում է

թշնամուն, ջարդում, և դուրս քշում Հայկական հողից:

Իավաճան Մերուժանը, Պարսից Շապուհ Վարազը այս պարտությունից հետո առանց դադարի նոր բանակներ են կազմում՝ Հայաստանի վրա մի նոր ավելի ուժեղ հարձակում գործելու համար:

Պարսից արքան Վասակին հաղթելու համար այս արշավանքի ժամանակ դիմում է մի այլ խորամանկության: Երբ Հայկական զորաբանակները Ատրպատականի սահմաններում նստած սպասում էին Շապուհի բանակին, Շապուհի բանակը Մերուժանի առաջնորդությամբ Աղձնիքի վրայով մտնում է Հայկական հողը, ավերում և ասպատակում Ծոփքը, Անգեղաունը, Անձիտը, Մզուր, Իարանաղի և Եկեղյաց գավառները, անխնա ոչնչացնում բնակչությանը, խեղ կանանց և երեխաներին պցում փղերի սաքերի տակ գազանաբար տրորում, նստեցնում սայլերի ցցերին, պցում կամերի տակ և չարչարանքներով սպանում¹⁾:

Հայ ժողովուրդը մեկ մարդու նման ոտքի է կենում պաշտպանելու իր ազատությունը, իր անկախությունը, իր հայրենի հողը: Հայ ազատասենջ ժողովուրդը առյու-

¹⁾ «Եվ մինչդեռ Հայոց Արշակ թագավորն իր զորքերով զգուշաբար Ատրպատականի սահմաններում էր, որովհետև այնտեղ սպասում էր Պարսից զորքերին, նրանք՝ առաջնորդ ունենալով Մերուժանին՝ այլ կողմից էին ասպատակում Հայոց աշխարհը: Որովհետև Պարսից թագավոր Շապուհը անթիվ զորքերի բազմությամբ հորդանոս հեղեղի նման ասպատակելով ավելում ու ծավալվում էր Աղձնիք, մեծ Ծոփք, Անգեղոսան Անձիտ գավառ, Շահունյաց Ծոփք, Մզուր, Իարանաղի և Եկեղյաց գավառների սահմաններով: Այրում էին (նրանք) ավերում և անթիվ մարդիկ սրի քաշում, կանանց և մանուկներին հանում էին սայլերի ցցերի վրա, մի մասին կամերի տակ պցելով կալում էին և բազմաթիվ տղամարդկանց պցում էին փղերի սաքերի տակ» (Փավստոս Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 141—142):

ծի կատաղությամբ, մինչև վերջին մարդը, մինչև վերջին շունչը կտվում է հարձակվող պաղանի դեմ դաշտերում, գյուղերում, քաղաքներում:

Երբ Շապուհի բանակները մոտենում են Հայոց նախկին մայրաքաղաք Տիգրանակերտին, Տիգրանակերտի բնակիչները իրենց հայրենի քաղաքի պաշտպանության ժամանակ, Շապուհի հարձակվող դերազանց ուժերի դեմ կտվում են մեծ հերոսությամբ, նրանց պատճառելով շատ մեծ կորուստներ: Տիգրանակերտի վրա կատարած մի քանի անհաջող հարձակումներից հետո, Շապուհ Վարադը ստիպված հետ է քաշվում Տիգրանակերտից Մծբին, ջարդված դորաբանակները կարգի գցելու և նոր ուժեր հավաքելու համար: «Իսկ Շապուհը գալիս է մեր Տիգրանակերտ քաղաքը: Նրա դեմ են կանգնում քաղաքի մարդիկ և քաղաքապահ զորքը, սրովհետև Սյունյաց Աստիօք (նույն Անդովիկ Սյունին Վ. Հ.) նահապետը, որ Արշակի աներն էր և քաղաքի վերակացուն, հրամայեց քաղաքի դռները կողպել Շապուհի առաջ: Եւ ոչ միայն արգելեց մտնել, այլև ոչ պատգամավորներ ուղարկեց նրա մոտ, ոչ էլ նրա ուղարկածներին ընդունեց: Տեղի ունեցավ խիստ կռիվ, որի ժամանակ շատ պարսիկներ սպանվեցին— Շապուհի գունդը պարտություն կրելով՝ նորից Մծբին դարձավ»¹⁾:

Շապուհը նոր թարմ ուժեր հավաքած երկրորդ մեծ արշավանքն է կաղմակերպում դեպի Տիգրանակերտ: Բայց նրա կրած առաջին պարտությունը վախեցրել էր պարսից զորավարներին և նրանք աշխատում էին համոզել Շապուհին, որպեսզի նա հրաժարվի կովի ճանապարհով Տիգրանակերտը վերցնելու իր մտքից և գլխի դիվանագիտության միջոցին²⁾:

¹⁾ Մ. Խորենացի «Հայոց պատմություն» Ս. Մալխասյանի թարգմանություն, էջ 195:

²⁾ «Երբ զորքը հանգստացավ ու կրած նեղություններից կաղզուրվեց Շապուհը կամեցավ Տիգրանակերտն առնել, բայց նրա առաջապահ գնդերը և լրտեսները չթողին այս բանով զբաղվել»:

Շապուհ Վարադը դորահրամանատարներին խորհրդով գրում է այսպիսի մի թուղթ Տիգրանակերտցիներին «Մաղղեղանց քաջ Շապուհ արքայից արքա, Տիգրանակերտցիներին, որ այլևս չէք հիշվելու արյաց և անարյաց մեջ:

Ես կամենում էի ձեզանից սկսելով բոլոր առաջիկա քաղաքները մուտք գործել խաղաղությամբ և քաջին վայել ազնվականությամբ: Եւ եթե դուք, Տիգրանակերտցիներդ, որ առաջինն էք, ոչ թե քաջությամբ, այլ իմ ուղեորության ճանապարհի վրա, ինձ հակառակ կանգնեցիք, մյուսներն էլ ձեզանից օրինակ կառնեն նույնպես վարվելու: Բայց իմ դարձի ժամանակ իմ բարկությամբ ձեզ այնպես կվտասեմ, որ նորից օրինակ կդառնաք խելացիներ ստահակներին»:

Շապուհի թուղթը, ինչպես և սպառնալիքները ոչ մի նշանակութուն չունեցան քաջ Տիգրանակերտցիների համար, նրանք նույնիսկ ծաղրեցին Շապուհի թեթևամտությունը:

Տեսնելով Տիգրանակերտցիների համառությունը Շապուհ արյունաբերուն հրամայեց պաշարել քաղաքը: Տիգրանակերտցիները, քաղաքը պաշարող պարսկական բանակների դեմ կտվում էին մեծ հերոսությամբ և ցած գցում պարսիկներին մտանցող հազարավոր զինվորների, իսկ երբ կռիվը մի փոքր դադար էր առնում, պարսիկների վրայից քաղաքացիները ըզվում էին «հեռացիր մեզանից, Շապուհ, ապա թե ոչ քեզ առաջինից ավելի մեծ չարիքներ կհասցնենք»³⁾:

Շապուհը տեսնում է, որ դժվար է միայն պարսից ուժերով գրավել քաղաքը, գիմում է հոռմայեցի գերիներին, խոստանալով ազատ արձակել նրանց, եթե նրանք կարողանան զբաղվել քաղաքը. «Եթե ձեր կովի»

³⁾ Մ. Խորենացի «Հայոց պատմություն», նույն տեղում:

⁴⁾ Մ. Խորենացի «Հայոց պատմություն», նույն տեղում, էջ 197:

լով այս քաղաքն առնեմ, ձեզ բոլորիդ կազատեմ ձեր ընտանիքներով հանդերձ¹⁾։

Հստակ լինելը մեծ ուժով և պարխապներ քանդելու գործիքներով հարձակվում են քաղաքի վրա.— «Իսկ հույները մոտ գալով, մեծ ուժով պարսպին դեմ դրին էշ կոչված գործիքը։ Մա մի անվավոր մեքենա է, որ քշելով տանում են հրեք մարդ նրանց ներքուստ կան կացիներ, երկրներն սակրներ և սրածայր մուրճեր՝ հիմքերը փորելու համար, և այն պատերը, որ Հայկազյան Տիգրանը շինել էր հաստ և ամուր, հիմքից քանդելով, տապալկեցին, դանկրում և բոլոր կողմերում կրակներ վառեցին, և նեղում էին քարեր, նեղում և տեղեր²⁾։

Սկսվում է դաժան և արյունալի մարտը։ Տիգրանակերացիները նույնիսկ քաղաք ներխուժած թշնամու դեմ կռվում էին մեծ քաջությամբ պարխապների վրա, փողոցներում, բակերում և աներում, դենք էին վերցնում մինչև անդամ կանայք, ծերունիներն ու մանուկները, սպանվածների հարյուրավոր և հազարավոր դիակներով փակվում էին քաղաքի փողոցները։

Տիգրանակերտի փողոցները և շենքերի հիմքերը լցվում են արյունով.— «Բոլոր գորքը ներս մտավ, պարսկական ձեռքը չէր հոգնում, բազմախողխող սուրը արյունով հագեցնելուց, այնպես որ սպանվածների արյունով լցվում էին հիմքերը։ Իսկ հուսանկան ձեռքը կրակի էր մատնում բոլոր փայտակերտ շինությունները³⁾։

Տիգրանակերտի առումը չափազանց ծանր նստեց Շապուհ Վարադի բանակի վրա և դրա համար—արյունարու գազանը հրամայեց քաղաքը հիմնահատակ քանդել՝ չխնայելով նույնիսկ մանուկներին և ծերունիներին։

Տիգրանակերտի առումից հետո, պարսկական բանակները շարժվում են Հայոց մի շարք բերդերի վրա, բայց Շապուհին և Մերուժանին հաջողվում է գրավել միայն Դարանազյաց գավառի Անի բերդը, որտեղ

գտնվում էին հայ թագավորների գերեզմանները։

Պարսից Շապուհը և դավաճան Մերուժանը գերեզմաններից հանել են ապիս հայ թագավորների ոսկրները, Պարսկաստան տանելու համար, որպեսզի գրանով վերջ տրվի հայ Արշակունիների հիշատակին Հայաստանում։

« Եվ բազմաթիվ բերդեր թողնում էին որովհետև չէին կարողանում մարանչել ամրությունների դեմ, բայց նրանց ձեռքն ընկավ միայն Դարանազյաց գավառի ամրոց Անի բերդը, որովհետև չարագործ Մերուժանը հնարամտությամբ խորամանկեց այն ամուր բերդը։ Բարձրացան վեր և կործանեցին նրա պարխապները և իջեցրին բերդից անթիվ գանձեր և բաց արին հայոց առաջին թագավորներին՝ քաջ զինվոր Արշակունիների գերեզմանները և տարան թագավորների ոսկրներն ի գերություն⁴⁾։

Հայոց Արշակ թագավորը և Վասակ սպարապետը, լուր ստանալով ավաղակ թշնամու գազանությունների մասին, շարժում են Հայկական բանակները դեպի թշնամու գրաված գավառները։— Վասակ Մամիկոնյանը շարժվում է դեպի Արարատյան գավառը։ Բաջ սպարապետի զլխավորած բանակը կազմված էր հայրենիքին և ժողովրդական գործին նվիրված, «միաբան» և «քաջասիրտ» զինվորներից, որոնք մեծ ատկությամբ էին լցված դեպի օտար նվաճողը և պատրաստ էին մինչև վերջին կաթիլ արյունը կռվել իրենց ընտանիքների, կանանց, երեխաների և հայրենի հողի պաշտպանության համար⁵⁾։

¹⁾ Փալատոս Բուզանդացի «Պատմություն Հայոց», էջ. 143։

²⁾ «Ապա երբ այս լսեցին հայոց թագավոր Արշակը և նրա զորավար Վասակը, իրենց զորքերին զորահանգես արին և գտան այն ժամանակ այնտեղ, Վասակ զորավարի ձեռքի տակ վաթսուն հազար ընտիր պատերազմողներ, որոնք միաբան և միասիրտ էին պատերազմական գործերի մեջ, և (պատրաստ էին) հասնել, մարտնչել իրենց որդիներին ու կանանց համար, իրենց աշխարհի բնակչության համար զոհել իրենց անձերը, մինչև ի մահ հասնել, մարտնչել իրենց սուրբ եկեղեցու պաշտամունքի, իրենց աստուծո անվան, հավատի համար, իրենց ընդհանրապես Արշակունիների փոխարեն»։ (Փալատոս Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 143)։

¹⁾ Մ. Խորենացի «Հայոց պատմություն», էջ 197։

²⁾ Նույն տեղում։

³⁾ Նույն տեղում։

Վասակ Մամիկոնյանը վաթսուներկու հարյուրամյակի ընթացքում կապեր է կապում իր ժամանակների հետ, որոնք ըստ Փավստոսի՝ ծովի ափազկեց էլ շատ էին, Արարատյան դաշտում: Տաղանդավոր դարձարն իր քաջարի գնդերով նետվում է պարսկական բանակի վրա, հիմնովին ջախջախում և հետ խլում հայոց թագավորների ոսկրները: Միայն Շապուհ Վարդգին և դավաճան Մերուժանին է հաջողվում մի կերպ փախչել պատերազմի դաշտից¹⁾:

Հայ ժողովուրդը օտարների դեմ մղվող ազատագրական պատերազմներում մենակ չէր, նրան օգնում և օժանդակում էին Կովկասյան մյուս ժողովուրդները, որոնք ղենք վերցրած Հայկական բանակների հետ միասին դուրս էին գրում Կովկասի սահմաններից օտարերկրյա հրոսակախմբերին:

Արարատյան դավառի հաղթական ճակատամարտից հետո, երբ Արշակը և Վասակը հաղթական արշավանք են կազմակերպում դեպի Ատրպատական, Պարսկական մնացած բանակները վերջնականապես ջախջախելու համար, Վասակի կոչով Հայկական

բանակին միանում են ալանները, հոնները և կովկասյան մյուս ճնշված ժողովուրդները՝ որոնք թավրեշի ճակատամարտում, հայերի հետ կողք կողքի, կռվում են մեծ քաջությամբ և պարտություն մատնում Շապուհի բանակներին²⁾:

Շապուհ արյունարբուն իր գլխավորած մեծ արշավանքների ճախողումից և թավրեշի ճակատամարտից հետո պարսկական անվանի դարձարները հրամանատարությամբ կազմակերպում է հատուկ բանակներ և մեկը մյուսի հետևից ուղարկում Հայաստան: Մկսվում է Հայպարսկական երկարամյա արյունալից և դաժան պատերազմների նոր շրջանը: Մի շարք տարիների ընթացքում Պարսկաստանի կողմից գերազանց ուժերով ավելի քան քսան հեծք մեծ արշավանքներ են կազմակերպվում դեպի Հայաստան, բայց բոլոր արշավանքներն էլ թշնամու համար մեծ կորուստներով հետ են շարվում: Չորրորդ դարի անվանի պատմիչ Փավստոս Բուզանդը, իր «Պատմություն Հայոց» աշխատության մեջ մանրամասն նկարագրել է պարսիկների բոլոր արշավանքները և հայոց քաջ սպարապետ

1) «Ապագորք ժողովեց Հայոց թագավոր Արշակը, և կուտակեց իր մտաբանական զորքեր, ափազի սկս բաղմաթիվ, և արշավեց Պարսից աշխարհի վրա. ապա Վասակը Հայոց գունդը վերցնելով և հոններին ալաններին հետ միասին օգնականությամբ կանչելով, հասավ օգնության Հայոց թագավորությանը, ընդդեմ պարսից... Բայց սրով հետևե Պարսից թագավորն իր ամբողջ զորքերով հենց նույն ժամանակ արշավում էր Հայաստան աշխարհը սրանց վրա, ուստի սրանք շտապելով հասան Ատրպատական և թավրեշում դառն Պարսից թագավորի զորքերին բանակ դրած:

Հասավ սպարապետ Վասակը երկու հարյուր հազարով հարձակվեց պարսից բանակի վրա: Թագավորը ճողողելով միաձի փախավ: Եվ ավարի առան Պարսից ամբողջ բանակը և պարսից ամբողջ զորքի բազմությունը կտտորեցին և անթիվ ավար վերցրին բանակից (Փավստոս Բուզանդացի «Պատմություն Հայոց», էջ 144):

1) «Ապա Վասակ սպարապետը վաթսուներկու հարյուր տասն խաղաց, Մարաց երկրի մի ամուր տեղում, թիկունքում թողեց Արշակ թագավորին, սպասավորների հետ միասին: Եվ ինքը եկավ հասավ հայոց միջնաշխարհը Այրարատ դավառը: Եվ հասավ դառավ պարսից զորքերին, որովհետև հասել էին խոնավել բաղմությամբ ինչպես ափազը ծովի ափին՝ բանակելով Այրարատ դավառի շուրջը:

Ապա հասավ Վասակը իր հետ եղած գնդերով գիշերվա անապասելի ժամին ընկավ Պարսից թագավորի բանակի վրա: Եվ աշատեղ անխտիր սրի քաշեցին պարսից բոլոր զորքերին... (Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 144):

Վասակ Մամիկոնյանի կազմակերպած հե-
րոսական դիմադրութիւնը:

Թեպետ պատմիչը որոշ գեղքերում,
ինչպես պարսկական այնպես էլ Հայկական
զորքերի քանակը տալիս է մեծ չափազան-
ցութիւններով, հասցնելով այն նույնիսկ
միլիոններին, բայց շարադրանքից մեղ համար
հիմնականում մեկ բան է պարզվում, որ բոլոր
ճակատամարտերում էլ պարսկական զորքերի
քանակը զերազանցում է հայկականից, որ
հայերը փոքր, բայց կազմակերպված բա-
նակներով անհրաժեշտ հակահարված էին
տալիս օտարերկրյա թշնամուն:

Պարսկա-հայկական երկարամյա պա-
տերազմի առաջին մեծ արշավանքի համար
Պարսից Շապուհ Վարազը կազմում է 600
հազարանոց բանակ, և Պարսկական անվա-
նի Վին զորավարի առաջնորդութեամբ ու-
ղարկում Հայաստան: Հայկական զորաբանակ-
ները ջախջախում են պարսկական հրոսա-
կախմբերին և հետապնդում նրանց մինչև
պարսկական սահմանը:

Վին զորավարի զորաբանակի ջախջա-
խումից հետո գալիս է Պարսկաստանում
հռչակ ստացած Անդեկան զորավարը 400
հազար զորքով, որը հարձակվում և ասպա-
տակում է Հայաստանի միշտ քաղաքները:
Վասակ սպարապետը 12 հազարանոց փոք-
րաթիվ, բայց հայրենիքի գործին նվիրված
բանակով, նետվում է թշնամու բանակի
վրա, հանկարծակի բերում նրանց և ամ-
բողջովին ոչնչացնում Անդեկանի բանակը:
Հայկական փոքրաթիվ բանակի մեծ հաղ-
թանակի լուրը կայծակի արագութեամբ
հասնում է Պարսկաստան: Անդեկանի բազմա-
հազար բանակի խայտառակ պարտութիւն-
նից կատաղած Շապուհ Վարազը կազմում
է մի նոր ավելի մեծ զորաբանակ Պարսիկ
անվանի Հազարավախ զորավարի գլխա-
վորութեամբ և ուղարկում Հայաստան:

Հազարավախ զորավարը, որը Ադձ-
նյաց երկրից ցանկանում է պատերազմա-
կան գործողութիւնները ծավալել ամբողջ
Հայաստանում, առաջին իսկ ճակատամար-
տում կորցնում է իր գլուխը, իսկ նրա զո-
րաբանակները բռնում են անկարգ նահան-
ջի ճանապարհը:

Հայաստանի վրա արշավող 900 հազա-
րանոց պարսկական նոր բանակը գլխավո-
րում է Կավոսական անվանի տոհմից Իմա-
վանդ Վսեմականը, որի հրոսակախմբերի
դեմ նորից իր անվեհեր դիմադրանքով կովի
է դուրս գալիս Վասակ Մամիկոնյանը: Այս
կովում Իմավանդ Վսեմականը կորցնում
է իր զորաբանակի մեծ մասը և ինքը
գլուխը խոնարհում Վասակի սրի առաջ:

Վահրիճ զորավարը իր նախորդների
անփառունակ մահը տեսնելով և Վասակ
սպարապետին չձուռացվող դաս տալու հա-
մար կազմում է միլիոնանոց բանակ և ար-
շավում դեպի Հայաստան: Վասակը Վահ-
րիճին ծաղրելու համար միայն 40 հազա-
րանոց բանակով է դուրս գալիս նրա դեմ:
Ճակատամարտը տեղի է ունենում Մախա-
ցկան կոչված վայրում: Արշունալի և դա-
ժան կովում Պարսիկները թողնում են հար-
յուր հազարավոր սպանվածներ ու վիրա-
վորներ և գլուխները կորցրած նահանջում
Պարսկաստան:

Պարձենկոտ Գուլամդ Շապուհը Պար-
սից Շապուհ Վարազից խնդրում է 900.000
զորք հայոց աշխարհը հիմնովին քանդելու
համար: Վասակ սպարապետը մտիկից ծա-
նոթ լինելով Գուլամդ Շապուհին և նրա
դիմադրական ունակութիւններին, թողնում
է, որ այդ պարձենկոտ զորավարն առանց
դիմադրութեան մտնի հայկական սահմա-
նային գավառները: Գուլամդ Շապուհը
միամտաբար խորանում է Հայոց երկրի ներ-
սը, մտածելով, թե բավական է եղել իր քաջ
անունը, որպեսզի հայկական զորքը գլուխը
կորցրած նահանջի: Բայց ի վարձանս
Գուլամդ պարձենկոտի, երթաշարքով անց-
նող պարսկական բանակի թևերից և թի-
կունքից հանկարծակի հարձակվում են Վա-
սակ Մամիկոնյանի զնդերը և անխնա հար-
վածում հարձակումից խուճապի մատնված
պարսից զորքին: Գուլամդ Շապուհը ընկ-
նում է ճակատամարտում, իսկ գավառան
Մերուժանը, որ առաջնորդում էր պարս-
կական բանակին, այս անգամ ևս կարողա-
նում է գլուխն ազատել Վասակի սրից:

Պարսից արքան կազմում է նոր զորա-
բանակներ, որոնք «անշափ և անթիվ» էին

«իրրև դաւազ առ արին ծովում» և Դեհկան նահապետի գլխավորութեամբ ուղարկում Հայաստան: Դեհկանը նույնպես պարտութեան է մատնվում և գլուխը խոնարհում քաջ սպարապետի սրի տուաջ:

Չին դադարում պարսկական բանակների արշավանքները դեպի Հայաստան: Կազմում և պատրաստում են նորանոր ընտիր դորագնդեր, որոնք անթիվ փղերով և մեծ պատրաստութեամբ հարձակվում են հայոց երկրի վրա: Ընտիր դորաբանակների հրամանատար Սուրեն Պահլավը մեծ հույս է ունենում, որ նոր արշավանքների ժամանակ կհարողանա բռնել Վասակին և նրա գլուխը նվեր ուղարկել իր Շապուհ արաքային: Սակայն կովի գաշտում իր գլուխն է հանձնում Վասակին: Անվանի դորավար Վասակ Մամիկոնյանի 30 հազարանոց քաջարի բանակի մահացու հարվածներից հողմացրիվ են լինում պարսից ընտիր դորաբանակները և կովի գաշտում ընկնում է նրանց հրամանատար Սուրեն Պահլավը:

Պարսից Վսեմական դորավարի արշավանքը նույն ախուր վախճանն է ունենում ինչ որ Սուրեն Պահլավինը:

Պարսիկ Զիկ Նվիրակապետը նախաձեռնում է մեծ արշավանք դեպի Հայաստան բազմաթիվ վարժված զուսարտակներով, բայց սա նույնպես իր գերեզմանն է գտնում Հայաստանում:

Դեպի Հայաստան է արշավում Սուրեն Պարսիկը վեց հարյուր հազարանոց բանակով: Վասակը նրանց դեմ դուրս է բերում միայն 10 հազար զինվոր: Տաղանդավոր սպարապետը լավ տիրապետում էր թշնամու գերազանց ուժերի դեմ կովելու գինավորական արվեստին: Այս անգամ թշնամու վրա հարձակումը նա սկսում է խորը գիշերին: 10 հազարանոց հայկական բանակը գիշերով մեծ զգուշութեամբ մտնում է քնած թշնամու ճամբարը, մեծ ազմուկով, գոռում-գոչումով արթնացնում պարսից դորքին և սկսում անխնա ջարդ տալ շրոթված, բունը գլխներին պարսիկներին: Թշնամին խուճապահար գիմում է փախուստի, բայց նրանցից ոչ մեկին չի հաջողվում ազատվել մարտի գաշտից: Սուրեն Պարսիկ բանակը գլխովին ջախջախվում է, իսկ գե-

րի ընկած դորավարը շղթայակապ ուղարկվում է Արշակ թագավորին:

Մեծ ուժերով հարձակվող պարսկական անվանի դորավար Հրեվշողումի ինն հարյուր հազարանոց բանակը չդիմանալով Վասակի հասցրած մահացու հարվածներին գլուխը կորցրած փախչում է Պարսկաստան:

Հրեվշողումից հետո դալիս է Շապուհ Վարազի տուաջ մշտապես պարծեցող Աղանայոզան դորավարը, բայց նա նույնպես խայտառակ պարտութեան է մատնվում Վասակի կողմից:

Պարսից մեծ նախարար Բոյեկանը հարձակվում է Վասակի բանակի վրա՝ մեծ հույս ունենալով իր գերազանց ուժերի վրա: Վասակը Բոյեկան նախարարին ճակատամարտ է տալիս Ատրպատականի Թավրիզում, որտեղ ընկնում է Պարսից մեծ նախարարը, իսկ նրա դորքի մնացորդները անկարգ նահանջում են Պարսկաստան:

Վասակը Թավրիզում այրում է Պարսից թագավորի սպարանքը, որտեղ և գտնվում է Շապուհ թագավորի նետահար եղած պատկերը: Լուր ստանալով Պարսից Վաչագան դորավարի հարձակման մասին՝ Վասակ սպարապետը Արշակ թագավորին թողնում է Դարյունաց ամուր բերդում և արշավում Վաչագան դորավարի 180 հազարանոց բանակի կողմը, հիմնովին ոչնչացնում նրանց և սպանում Վաչագան դորավարին:

Մշկան պարսից դորավարի դեմ մղած համառ կռիվներում Վասակին հաջողվում է հաղթել Պարսկական դորքին և դուրս քշել նրանց Հայկական երկրի սահմաններից:

Դավաճան Մերուժանի առաջնորդութեամբ Մարիճ մեծ նախարարի վեց հարյուր հազարանոց դորաբանակները մտնում են Հայաստան, բայց սրանք նորից հաջողութուններ չեն ունենում, Վասակի տված ջարդից միայն Մերուժանն է կարողանում գլուխն ազատել: Հարձակվում է Զինգկապետը: Վասակ Մամիկոնյանը Հայաստանի բոլոր կողմերից նոր ուժեր է հավաքում թշնամու գերազանց ուժերին հակահարված տալու համար: Նա տեսնում է թշնամու ուժերի բացարձակ գերազանցութունը, հայկական դորքի փոքրաթիվ գնդերի նկատ-

մամբ և մշակում թշնամուն ոչնչացնելու իր գիշերային հարձակման պլանը: Ջինդկապետ զորավարը իր ինն հարյուր հազարանոց բանակով երևում է Ատրոպատականի սահմանագլխում: Վասակի մշակած գինվորական խաղի համաձայն՝ հայերը հեռանում են սահմանագլխից մի փոքր հեռու և թույլ տալիս, որ պեսղի թշնամին իր խփած ճամբարում հանգստանա: Գիշերը, երբ թշնամին խորը քնի մեջ է լինում, Վասակ սպարապետի կարիչներն իրենց քաջ զորավարի առաջնորդությամբ մտնում են ճամբարը և անխնա հարվածում թշնամուն բոլոր կողմերից: Խեղճ Ջինդկապետը բախա չի ունենում նույնիսկ արթնանալու:

Պարսիկ Մակստան հանդերձապետի զորաբանակը նույնպես ոչնչացվում է Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորած հայ նախարարական բանակների կողմից:

Հանդերձապետի բախին է արժանանում նաև տակառապետ Շապուսանի բանակը:

Իսթան ու արյունալի Մաղխադյան մեծ ճակատամարտում Վասակը հաղթում է պարսկական մի նոր ութ հարյուր հազարանոց բանակի, սպանում նրա զորավար Մուգաց հանդերձապետին:

Վասակ զորավարը Հայկական 10 հազար ընտիր զորքով գիշերային հարձակման ժամանակ ոչնչացնում է Պարսից արքայի մի նոր 900 հազարանոց բանակ, որը եկել էր արքայի համբարապետի գլխավորությամբ:

Իսլիս են պարսկական նոր զորազնդեր հաշակավոր մեծ զորավար Մուսիկանի գլխավորությամբ: Հայկական բանակներն ընդունում են պարսից զորավարի մարտահրավերը և ոչնչացնում նրա գնդերը: Շապուս Վարազը տեսնում է, թե ինչպես Հայկական քաջարի բանակներն իրենց թագավորի և ժողովրդի համար կռվում են մինչև վերջին շունչը, գիմազբում են Պարսկական զերազանց ուժերին առյուծի կատաղությամբ, և պաշտպանում են իրենց հայրենի հողը մեծ անվիհերությամբ, որ հայկական կողմակերպված բանակը իր տաղանդավոր սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի

շնորհիվ շատ ու շատ փայլուն հաղթանակներ է տանում պատերազմի երկար տարիների տանյակ ճակատամարտերի ընթացքում, որ իր կողմակերպած բոլոր արշավանքները խուր են և չեն կարող հայկական քաջարի բանակների գիմազբությամբ կոտրել ու հայոց աշխարհին ծունկի բերել, որ զենքի ուժով այլևս ավելորդ է Արշակի կամ Վասակի հետ խոսել: Պետք է նորից գիմեղ գիվանազխտական խորամանկությամբ և վնաս գիմում է գիվանազխտությամբ նոր կեղծ միջոցների: Շապուսը աղերսող հրովարտակներ է ուղարկում Հայոց Արշակ թագաւորին, խնդրելով վերջ տալ սկսված պատերազմին և վերականգնել խաղաղությունն ու բարեկամությունը երկու պետությունների միջև¹⁾:

Արշակը և Վասակը լավ գիտակցում էին Շապուս Վարազի մտազբուծյունը և ձգտում էին պատերազմը շարունակել մինչև թշնամու վերջնական ջախջախումը, բայց հայ միջնաշխարհում ստեղծված ներքին դրությունը թույլ չէր տալիս իրականացնել այդ միտքը:

Պարսիկների դեմ երկար տարիներ մղվող կռիվներում Հայաստանը դարձել էր պարսկական և հայկական զորաբանակների ուղղադաշտ: Երկար տարիների պատերազմների ծանր հետևանքները արդեն զգացնել էին տալիս իրենց երկրի ներսում: Ավերված գյուղեր և քաղաքներ, ամայացած դաշտեր, հարյուրավոր և հազարավոր գաղթականներ, ընդհանուր հոգնածություն և դժվարություններ ու սով այս բոլորը թերևս հնարավոր լիներ տանել, եթե երկրի ներսում նորից ծայր առած չլինեյին մի շարք նախարարական տների գաղվածանական ապստամբություններ, ու

1) «Ապա Պարսից արքա Շապուսը մեծ ազաշանքով, նվիրներով և հրովարտակներով և սիրով իր մաս կանչեց Արշակին, որպեսզի սրանից հետո իրենց մեջ սեր, խաղաղություն և մեծ բարեկամություն ստեղծեն» (Փալստոս Բուզանդացի, «Պատմություն Հայոց», էջ 158):

բոնք երկրի ծանր օրերին գավաճանելով ժողովրդին և ժողովրդական զործին, խմբելով անցնում էին թշնամու կողմը և կովում Արշակի, Վասակի բանակների դեմ, թիկունքից հարվածում ժողովրդական բանակներին: Հայ երկիրը նման էր ալիկոծված ծովի, որի անեղ ալիքների դեմ այլևս չէր կարող կովել Արշակի և Վասակի փառաված նավը—հարկավոր էր մտածել այդ նավը մոտիկ նավահանգիստ հասցնելու մասին:

«Երեսուն և չորս տարի պատերազմեց Հայոց երկիրը Պարսից թագավորի դեմ, որից հետո երկու կողմերն էլ հողնեցին, լքվեցին, պարավեցին և սկսեցին ցրվել հայոց թագավորի բանակից, թողին իրենց արքա Արշակին: Այս գավաճանության սկիզբը դրին մեծամեծ ավազանիները, նախ բղեչին Աղձնեաց և Նոշիրական բղեչիքը և Մահկերտան և Նիհորականի և Դասընտրէի և Աղձնյաց ողջ նախարարությունը և ապստամբեցին հայոց արքայից Աղձնյաց տոհմն ու զորքը և գնացին Պարսից արքա Շապուհի մոտ, և Հայաստանի կողմից պարիսպ կառուցեցին, որը Չորս են կոչում, դռներ դրին և անջաակեցին իրենց աշխարհը Հայաստանից:

Եվ սրանից հետո Գուգարաց բղեչիքը, սրանից հետո Չոր գավառի տերը և Կողբ գավառի տերը, և նրանից հետո Գարգմանաձորի տերը, և նրանք, ովքեր մոտ էին և սահմանակից նրանց, առանց բացառության ապստամբեցին Հայոց թագավոր Արշակից և անցան, գնացին միացան Պարսից թագավոր Շապուհին: Ապստամբեցին Հայոց թագավոր Արշակից (նաև) Արցախ և Տմուրիք անառիկ գավառները և Կորդվաց անմատչելի աշխարհը, ապա գնաց ու միացավ Պարսից թագավորին նաև Կորդվաց գավառի տերը ¹⁾:

Ապստամբած և գավաճանարար Պարսկական թագավորին ծառայության գնացած նախարարական աների հետ Արշակի դեմ էին կանգնել նաև այն նախարարական աները, կուսակալներն ու գավառապետները, ու

¹⁾ Փախտոս Բուզանդացի «Պատմություն Հայոց» էջ 159:

բոնք այս կամ այն պատճառով դեռ շարունակում էին մնալ Արշակի բանակում:

Ներսես մեծի մոտ գումարված հայ մեծամեծների ժողովում, Արշակի բանակում դեռևս մնացած նախարարները, կուսակալները և գավառապետները Պարսկաստանի դեմ մղվող պատերազմը համարելով Հայոց թագավորի և սպարապետի մասնավոր մի զործ, վերջնականապես հրաժարվում են Արշակին և Վասակին օգնել և օրինակ վերցնելով գավաճան նախարարներից, որոշում են ենթարկվել պարսից Շապուհին և ոչ թե շարունակել պատերազմը:

«Ապա հավաքվեցին Հայոց ամբողջ աշխարհի թագավորության մարդիկ և եկան Հայոց մեծ կալիսկոպոսապետ Ներսեսի մոտ: Մեծամեծ նախարարները, կուսակալները, կողմնակալները, գավառապետները, զործակալներն ու շինականների տասնապետները հավաքվեցին մի տեղ և սկսեցին խոսել Ներսեսի հետ և ասացին. «Դու, տէր, ինքդ էլ գիտես, որ այս մեր թագավոր Արշակի երեսուներորդ տարին է, որ ոչ մի տարի չենք հանգստացել պատերազմից, և միայն սրով, սուսերով, նետով ու նիզակների տեղերով ենք սրբել մեր երեսների քրտինքը: Բայց այլևս անկարող ենք դիմանալ և մարտ տալ, ովովհետև ավիլի լավ է՝ մենք ծառայենք պարսից թագավորին, ինչպես արեցին մեր ընկերները, որ թողեցին նրան (Արշակին) և գնացին Պարսից թագավորի մոտ և մենք էլ նույն ձևով կվարվենք որովհետև այլևս անկարող ենք կովել:

Եթե Արշակ թագավորը կարիք ունի կովելու Շապուհի դեմ, թող կովի Վասակի և իր աներ Անդովիլի միջոցով: Հայոց այս աշխարհից այլևս ոչ մի տղամարդ չի գնալու նրան օգնության ու պաշտպանության: Եթե պետք է նրան, թող պատերազմի, եթե ոչ մեր փույթը չէ, մենք թողել ենք նրան» ²⁾:

Արշակի համար դժվար էր այլևս կրավել երկու ուժերի՝ մի կողմից ներսի նախարարական աների, իսկ մյուս կողմից դրսի

²⁾ Փախտոս Բուզանդացի «Պատմություն Հայոց», էջ 161:

թշնամու՝ պարսիկների դեմ նրան հարկափոր էր մի փոքր դադար՝ ներսի ուժերը սանձելու և նոր բանակներ կազմակերպելու համար. մանավանդ երբ Շապուհ Վարազը խաղաղություն էր խնդրում, հարկավոր էր օգտագործել մոմենտը, ուստի անկախ իր և Վասակի ցանկությունից, Արշակը համաձայնություն է տալիս խաղաղության գաշնադիր կնքելու:

Սորամանկ Շապուհը բարեկամական նոր հրավերներ է սարքում և Արշակ թագավորին տեսակցություն կանչում՝ հավիտենական գաշինքի համար:

Արշակը հավատարիվ Շապուհ Վարազի տված մեծ երդմանը, որը ուղարկել էր Արշակին (աղ՝ կնքված Վարազի նկար ունեցող մատանիով), Վասակ սպարապետի հետ միասին գնում է Շապուհ Վարազի մոտ՝ «Ապա սրանից հետո կրկին (պատգամավորներ) ուղարկեց Պարսից արքա Շապուհը Հայոց արքա Արշակին և ասաց. եթե մենք համաձայն ենք միմյանց հետ, արի տեսնենք իրար և այսուհետև հայր ու որդու ման լինենք միմյանց հանդեպ: Իսկ եթե դու չտեսնես ինձ (ուրեմն) պատերազմ ես փնտռում իմ և քո մեջ: Իսկ Արշակը հավատարիմ ուխտի երդում էր պահանջում նրանից, որպեսզի զբանից հետո առանց կասկածի գնա նրա մոտ: Եվ նա բերելով համաձայն Պարսից թագավորության հավատարիմ երդման կարգերի՝ վարազադրոշմ մատանիով կնքված աղ և ուղարկեց (Արշակին): Որպեսզի եթե այն երդումից հետո դարձյալ չգա, պատրաստ լինի ճակատ ու պատերազմ տալու իրար դեմ: Իսկ երբ այն էլ տեսան և լսեցին Հայոց երկրի բոլոր մարդիկ, ստիպեցին՝ բռնապան իրենց թագավոր Արշակի վրա և շտապեցրին, որպեսզի վեր կենա, գնա ներկայանա Պարսից թագավոր Շապուհին: Իրանից հետո կամա թե ակամա վեր կացավ Հայոց թագավոր Արշակը, վերցրեց իր հետ իր դայակ Հայոց զորավար սպարապետին և շարժվեց գնաց Հայոց երկրից Պարսից երկիրը պարսից արքա Շապուհի մոտ»¹):

Հայոց Արշակ թագավորին և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին նախկին ընդունելությունների նման ընդունելություն ցույց չի տրվում Պարսից արքունիքում: Խարված Հայոց թագավորի և սպարապետի հետ ուխտագրութ Շապուհը՝ ուրանալով իր տված մեծ երդումը, վարվում է որպես հպատակների հետ: Եւ նույնիսկ պարսից արքայի անամոթությունն այնտեղ է հասնում, որ մեկ օր չդիմանալով Արշակի հանդիմանություններին հրամայում է շղթայել նրան և փակել Անգամըղում կամ Անհուշ բերդում մինչև նրա մահը: Իսկ Հայոց քաջ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին, որը տարիներ շարունակ ջարդել, ոչնչացրել էր պարսկական հրոսակախմբերին, ծունկի էր բերել Պարսից բոլոր անվանի զորավարներին և մի քանի անգամ խայտառակ պարտություն մատնել Շապուհ Վարազի իր գլխավորած բանակներին, իր մոտ կանչելով ցանկանում է ցույց տալ իր ամենագործությունը նրա հանդեպ, կարծելով թե խաբերալությամբ իր մոտ կանչած և զինաթափած հայոց քաջ սպարապետին կկարողանա կյանքում գտնել մեկ անգամ տեսնել խեղճացած և իրենից կյանք խնդրելու վիճակում: Բայց ի զարմանա Շապուհի, Վասակ Մամիկոնյանը մինչև անգամ ամենազոր դատավորի առաջ մնում է կանգնած նույն խրոխտությունը, քաջությունը և համարձակությունը, ինչպես սովորաբար լինում էր բոլոր հաղթական ճակատամարտերից հետո. Շապուհ Վարազի սպառնալից այն խոսքերին, թե «քեզ աղուեսի մահով կսպանեմ» Վասակ Մամիկոնյանը մեծ գորավարին հատուկ սառնությունը և արհամարհելով մահը պատասխանում է «մի ծամանակ առյուծ էի քեզ համար, իսկ այժմ իմ մարմնի փոքրությունը նայելով աղվես ես ասում, մինչև ես Վասակն էի, հակա էի մի ոտքով քեզ՝ Պարսից ամենազոր արքա Շապուհիդ էի ճգնում, իսկ մյուս ոտքով Հոռմեական աշխարհակալ կայսրին»:

Քաջ սպարապետի համարձակ և անբուպասելի պատասխանը շնորհում է Շապուհ Վարազին, որը մեծ հույս էր դրել իր վերջին ճակատամարտի վրա, որտեղ պետք է

1) Փափասոս Բուզանդացի «Պատմություն Հայոց», էջ 164:

ծածկեր իր տասնյակ տարիների խայտառակ պարտութունները քաջ զորավարի միայն մեկ «նեբիր» խոսքով, բայց ինչպես և մյուս բոլոր ճակատամարտերում, Շապուհը խայտառակ պարտութուն է կրում այստեղ էլ։ Նա կատաղած հրամայում է մորթագերձ անել քաջ սպարապետին. մորթու մեջ խոտ լցնել և ուղարկել Անհուշ բերդը Արշակ թագավորին։

«Մյուս օրն ևեթ հրաման տվեց Շապուհն արքան իր առաջ բերել մեծ Հայքի սպարապետ զորավար Վասակ Մամիկոնյանին. սկսեց տանջել նրան, և որովհետև Վասակը մարմնով փոքր էր, Պարսից Շապուհն արքան ասում է նրան. աղվես, դձև էիր այն խանգարիչը, որ այսքան չարչարեցիր մեզ. դձև էիր, որ այսքան տարիներ կոտորեցիր արիներին. էլ ի՞նչ պիտի անես, աղվեսի մահով կսպաննեմ քեզ։

Իսկ Վասակը պատասխան տվեց և ասաց. այժմ դու տեսնելով ինձ մարմնով փոքրիկ, իմ մեծության չափը չհասկացար, մինչև այժմ քեզ համար ես առյուծ էի, իսկ այժմ աղվես։ Բայց երբ ես Վասակն էի, ես հակա էի. իմ մի ոտս մի լեռան վրա էր և մյուս ոտս մի (այլ) լեռան վրա, երբ հենվում էի աջ ոտիս վրա, աջ լեռն էի գետնին հավասարեցնում, երբ ձախ ոտիս վրա էի հենվում, ձախ լեռն էի գետնին հավասարեցնում։ Ապա հարցրեց պարսից թագավոր Շապուհը և ասաց. դե հասկացրու ինձ ովքեր են այն լեռները, որոնց դու հողին էիր հավասարեցնում. եվ ասաց Վասակը «երկու լեռներից մեկը դու էիր, և մյուսը Հունաց թագավորը»։

Ապա Պարսից թագավորը հրաման տվեց մորթել Հայոց զորավար Վասակին և մորթը հանել ու խոտով լցնել և տանել

նույն բերդը Անգմըշ, որ Անհուշ են կոչում, ուր բանտարկեցին նաև Արշակ թագավորին¹⁾։

Վասակ Մամիկոնյանը իրեն ամբողջ կյանքում կովի է հայ ժողովրդի ազատության, նրա անկախության, ինչպես և Հայկական ամուր պետականութուն ստեղծելու համար, նրա ղեկավարութեամբ տասնյակ տարիներ հայ զորաբանակները կովի և ջախջախել են օտարերկրյա ավազակախմբերին։ Նրա շնորհիվ ինչպես արևելքում նույնպես էլ արևմուտքում օտար նվաճողները զգացել են և տեսել են հայկական դենքի ուժը հայկական զինվորների չտեսնելի քաջութունները և ամբողջ հայ ժողովրդի ազաաստենչ ուլին, օտար նվաճողների նկատմամբ ունեցած մեծ ատելութունն ու անկախության ձգտումը։

Վասակը չէր խնայում թշնամուն և նա ներումն չէր խնդրում թշնամուց։ Նա նույնիսկ արյունարբու Շապուհի առաջ չխոնարհեց գլուխը, այլ պահեց իրեն ինչպես հպարտ բաղեն հայկական բարձր լիճներում։ Շապուհն Վարաղը Վասակի սպանությամբ չկարողացավ Հայաստանը ենթարկել իրեն և զինաթափ անել հայ զորաբանակներին։ Հայ ժողովուրդը ավելի մեծ ատելությամբ է լցվում դեպի նենգավոր օտարերկրյա թշնամին և Վասակի արժանավոր դավակ քաջ Մուշեղ Մամիկոնյանին Հայոց զորքերի սպարապետ կարգելով՝ նոր ուժեր է կազմակերպում Հայոց աշխարհի պաշտպանության համար։

¹⁾ Փավստոս Բուզանդացի, «Պատմութուն Հայոց», էջ 168—169։

